

בין צדיק למשיח: קווי מתאר לניתוח השוואתי של חסידות חב"ד ושל חסידות ברסלב

יורם בילו, צבי מרק

הקדמה

חסידות חב"ד וחסידות ברסלב הן מהקבוצות הבולטות והדינמיות ביותר בפסיפס המגוון של קהילות דתיות בחברה היהודית בישראל בת זמננו. האינטנסיביות, החיוניות וההתלהבות של נציגי שתי הקבוצות הללו באות לידי ביטוי בשיח החברתי, באמצעי התקשורת ובפעילות דתית-רוחנית תוססת בזירות פרטיות ופומביות, שעיקרה קירוב לבבות והחזרה בתשובה, ונוכחותם המוחצנת מותירה חותם בנוף המקומי. המסלולים ההיסטוריים של שתי החסידויות נבדלים בתכלית, ומבחינת דרגת הגיבוש המוסדי הן נתפסו בעבר בעיני החוקרים כממוקמות בקטבים המנוגדים במרחב החסידי: מצד אחד תנועת חב"ד, חסידות מרכזית ומשפיעה, המאורגנת במבנה מסועף ומדורג ורשת עולמית של סניפים, אשר ההיסטוריון יעקב כץ כינה 'המסדר הראשון בתולדות ישראל'¹; ומצד אחר ברסלב הקטנה, השולית והמנוודה לפרקים, שפלגיה נעדרים מסגרת-על שלטת. חב"ד – כמו שמעידים ראשי התיבות של שמה: חכמה, בינה, דעת – ייצגה בעולם החסידי את קוטב הלמדנות והאינטלקט וקידשה כערך מרכזי את 'ההתבוננות' המעמיקה, המוליכה להתאיינות מיסטית.² לעומת זאת, בברסלב העמידו את התמימות ואת המלחמה בהשכלה כערכים מרכזיים, וראו בחיוב מעשי השתטות סוערים וזרים של 'השלכת השכל'.³

1 דן יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, תל אביב 1999, עמ' 190 (להלן: יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית).

2 על התאוסופיה של חב"ד ראו: רחל אליאור, תורת אחדות ההפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים 1992 (להלן: אליאור, תורת אחדות ההפכים); דב שוורץ, מחשבת חב"ד מראשית ועד אחרית, רמת גן 2010; Naftali Lowenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence of Habad School*, Chicago, IL 1990

3 צבי מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב 2004. על 'השלכת השכל' ראו: שם, עמ' 101-114.

למרות הניגודים, ההשוואה בין שתי החסידויות מתבקשת, ולא רק בגלל תנופת ההתפשטות שלהן ונראותן הבולטת ברחוב הישראלי. פטירתו של האדמו"ר השביעי של חב"ד רבי מנחם מנדל שניאורסון (להלן: רמ"ם), חשוך הבנים (או היעלמו, כפי כמה מחסידיו המכחישים את מותו), ביום ג' בתמוז תשנ"ד, הותירה את חסידי חב"ד מיוממים, ללא מנהיג-יורש – מצב שחסידי ברסלב חיים עמו זה 200 שנה, מאז נסתלק מייסד החסידות רבי נחמן. הצירוף של שני מישורי ההשוואה מעלה קושיה מרתקת: דווקא שתי הקבוצות החסרות ברגע ההיסטורי הנוכחי את המרכיב החיוני לכאורה בהגדרתה ובוזהותה העצמית של קהילה חסידית – הצדיק החי המתווך בין בני הקהילה לעולמות עליונים – הן אלו המפגינות את החיוניות והתנופה הבולטות ביותר בעולם החסידי בישראל, ואולי בעולם היהודי כולו.⁴ כיצד אפשר להסביר את הפופולריות הגואה של חסידויות ללא אדמו"ר מכהן – מצב שהוא אנומליה מוחלטת בהוויית החיים החסידית? האם העובדה שחב"ד וברסלב חסרות ראש רלוונטית להצלחתן הנוכחית? האם ייתכן שהיא אף תורמת להצלחה זו?

הניתוח ההשוואתי המוצע בתשובה לשאלות אלה מבקש למפות ולבדוק את קווי הדמיון העיקריים בין חב"ד ובין ברסלב מתוך התמקדות במגמה המשותפת לשתי החסידויות לערער על גבולות מוסכמים בעולם הדתי-חרדי ולפרצם בתחומים שונים. ההשוואה שאנו מציעים היא ראשונית וטנטטיבית, ועם זאת היא נסמכת על רציונל מוגדר: חציית הגבולות בחב"ד ובברסלב קשורה קשר אמיץ לאוריינטציה המשיחית המאפיינת את שתי החסידויות, וביתר פירוט – לייחוס מעמד משיחי רם ונישא לרמ"ם, ובאופן מפורש פחות – גם לרבי נחמן. זיהוי הצדיק כדמות משיחית שהופעתה מערערת את הסדר ההיסטורי אינו מתיישב עם הורשה שגרתית של המנהיגות בקהילה, ולכן הן חסידי חב"ד והן חסידי ברסלב חסרים אדמו"ר מכהן. ברצוננו לטעון כי חוסר זה, השולל לכאורה מהקהילה החסידית את תמצית קיומה, נעשה יתרון ומתכון להצלחה דווקא בתקופה הנוכחית, שלחסידים מן השורה יש מעמד מרכזי יותר ומרחב גדול יותר ליזמה ולפעולה אוטונומית. פריצת הגבולות בתחומים השונים, ובעיקר בתחום הטכנולוגי המאפשר הרחבה של האופק האפיסטמולוגי, מסייעת להנכיח את הצדיק הנעדר ופרדוקס הוא שהיא עושה אותו דמות קרובה ונגישה במרחב החיים של המאמינים, ללא האילוצים של מערכת תיווך מסועפת ומגבילה בינו וביןם. לפני שנרחיב טענות אלה ראוי להציג את ההקשרים ההיסטוריים הנבדלים שהצמיחו את הדינמיקה המשותפת לחסידויות חב"ד וברסלב בעת הנוכחית.

4 הונתן גארב, 'יחיד הסגלות יהיו לעדרים': עיונים בקבלת המאה העשרים, ירושלים 2005, עמ' 31-2 (להלן: גארב, 'יחיד הסגלות יהיו לעדרים'); קימי קפלן, בסדר השיח החרדי, ירושלים 2007.

חב"ד

חב"ד התגבשה כקבוצה חסידית נבדלת במנהיגותו של 'האדמו"ר הזקן', שניאור זלמן, בראשית המאה ה-18 בליאדי, ואחר כך בלובאוויטש (העיירה שהקנתה לחסידות את שמה הנוסף), ברוסיה הלבנה. קרוב למאתיים שנה, מראשיתה של החסידות עד העשור האחרון של המאה ה-20, הנהיגו את חב"ד שבעה אדמו"רים מבני משפחת שניאורסון. במחצית השנייה של המאה ה-20 ביססה החסידות את מעמדה כתנועה מובילה בעולם היהודי. חב"ד הסתגלה לעולם המודרני טוב משאר הקבוצות החרדיות בכלל והחסידיות בפרט. במהלך מרשים של פנייה כלפי חוץ, שראשיתו באדמו"ר השישי רבי יוסף יצחק (ריי"צ) ושיאו בחותנו-ניוירשו רבי מנחם מנדל, היא הקימה רשת חובקת עולם של מוסדות חינוך ודת, המכוונים לכל היהודים, קהילות כפרטים, ונועדו להשיבם לכור מחצבתם. את בתי חב"ד השונים מנהלים שליחים ('שלוחים'), המקושרים אישית לרבי ומסורים לו בכל מאורם.⁵ בקרב חוקרי חב"ד מן הדורות הקודמים נתקבעה הדעה כי חב"ד נחשפה למתח משיחי פחות מחסידויות אחרות בשל האופי הרדיקלי של התורה העיונית-מיסטית שלה, שזכתה למבע מקיף בתניא, חיבורו של האדמו"ר הזקן, מייסד חב"ד.⁶ לדעת חוקרים אחדים, תפיסה מיסטית זו⁷ שוללת מן החומר והיקום כל מעמד אונטולוגי ורואה לכאורה ב'ש', המציאות

5 על הסתגלותה של חב"ד לעולם המודרני ועל מוסד השליחות בה ראו: מנחם פרידמן, 'משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד-לובביץ', בתוך: דוד אריאל-יואל ואחרים (עורכים), מלחמת גוג ומגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות בעבר ובהווה, תל אביב 2001, עמ' 174-229; יצחק קראוס, השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד, תל אביב 2007 (להלן: קראוס, השביעי); אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב 1993 (להלן: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים); הנ"ל, חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, תל אביב 1999; Sue Fishkoff, *The Rebbe's Army: Inside the World of Chabad Lubavitch*, New York 2003; Menachem Friedman, 'Habad as Messianic Fundamentalism: From Local Particularism to Universal Jewish Mission', in: Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Accounting for Fundamentalism: The Dynamic Character of Movements*, Chicago 1994, pp. 328-357 (hence: Friedman, 'Habad as Messianic Fundamentalism'); Samuel Heilman and Menachem Friedman, *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, Princeton, New Jersey 2010 (hence: Heilman and Friedman, *The Rebbe*)

6 ראו בעיקר: רבקה ש"ץ-אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה: יסודות קוויאטיסטים במחשבה החסידית במאה הי"ח, ירושלים 1968; גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים 1976; Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, London 1955, pp. 325-350 (hence: Scholem, *Major Trends*)

7 אליאור, תורת אחרות הפככים; Aviezer Ravitzki, 'The Contemporary Lubavitch Hasidic Movement: Between Conservatism and Messianism', in: Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalism Observed*, Chicago 1991, pp. 303-327 (hence: Ravitzki, 'The Contemporary Lubavitch Movement')

הנתפסת בחושים, אשליה ותו לא.⁸ בהיגיון דיאלקטי צרוף נתפס ה'אין' כישות האמתית, הרוחנית, העל-חושית, שעל האדם להתמזג עמה בתהליך אינדיבידואלי וקונטמפלטיבי של התאיינות. האופי האינדיבידואלי המובהק של המיסטיקה החב"דית מותר בצל את פעילות הגומלין בין צדיק ובין עדתו וכן את ההיסטוריה בכללה, 'שאינה אלא אחיות עיניים', כמו שאר התופעות בעולם המציאות.⁹ כמו הוויכוח החרדי בשאלת הקשר בין חסידות ובין משיחיות בכלל,¹⁰ גם בנוגע לחב"ד הציג המחקר המאוחר תמונה מורכבת יותר, בהבליט את העניין הרב בשאלות אסקטולוגיות בחב"ד מראשיתה, אולם דומה כי נפתלי לוונטאל מבטא את הדעה הכללית בקבעו כי 'בעוד שהפרספקטיבה הכללית של משנות חב"ד בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 הייתה מעוגנת במסגרת אסקטולוגית, אין עדות ממשית כי חב"ד המוקדמת הייתה נתונה במתח משיחי'.¹¹

המפנה המשיחי בחב"ד נבע ממפגש של גורמים היסטוריים, עיוניים וביוגרפיים-אישיים. רבי שלום דוב-בער, האדמו"ר החמישי, החל לטפח רעיונות משיחיים בעיקר בקרב 'חיילי בית דוד', תלמידי ישיבת התמימים שכונן בסוף המאה ה-19, כמשקל נגד לאידאולוגיה הלאומית הציונית שאימה לכבוש – בלהט שאפשר לכנותו משיחי – את לבבות בני הנוער המסורתי במזרח אירופה.¹² בנו ויורשו רבי יוסף יצחק, ריי"צ (1880-

8 ראוי לציין כי לא כל החוקרים מסכימים שניסוח אקוסמי כה חריף מאפיין את משנת חב"ד. אליוט וולפסון מציע המשגה אחרת, שהוא מכנה *apaphatic panentheism*. ראו: Elliot R. Wolfson, *Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York 2009. רב שוורץ מציע לכנות את התורה 'דיאלקטיקה פרוקסאלית'. ראו: רב שוורץ, *מחשבת חב"ד מראשית ועד אחרית*, רמת גן 2011, עמ' 35-46.

9 יוסף, *המשיחיות היהודית המודרנית*, עמ' 200.

10 עם החוקרים שזיהו הלכי רוח משיחיים בחסידות נמנים בן-ציון דינור (במפנה הדורות: מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, ירושלים 1955), ישעיה תשבי ('הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות', ציון, לב [1967], עמ' 1-45); ומור אלטשולר (הסוד המשיחי של החסידות, חיפה 2002). שמעון דובנוב (תולדות החסידות על יסוד מקורות ראשוניים, נדפסים וכתבי יד, ירושלים 1960) ומרטין בוכר (בפרדס החסידות: עיונים במחשבתה ובהוויתה, תל אביב 1945) הבליטו את הירידה בהנעה משיחית בחסידות עקב החזרה אל המקורות האישיים של החיים הדתיים. עמדה זו חוזקה על ידי שלום (*Scholem, Major Trends*), שניתח את הניטרליזציה של הרחף המשיחי בחסידות, וש"ץ-אופנהיימר (החסידות כמיסטיקה). להבדיל מעמדתו של שלום, העלה אידל את הטענה כי המיסטיקה, ובכלל זה החסידות, היא בית גידול לרעיונות משיחיים (Moshe Idel, *Messianic Mystics*, New Haven 1998).

11 Naftali Lowenthal, 'Contemporary Habad and the Paradox of Redemption', in: Alfred I. Ivry, Elliot R. Wolfson, and Allan Arkush (eds.), *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism*, Sidney 1994, pp. 381-402, esp. p. 382. וראו גם: יעקב גוטליב, *שכלתנות בלבוש חסידי: דמותו של הרמב"ם בחסידות חב"ד*, רמת גן 2009, עמ' 173 (להלן: גוטליב, *שכלתנות בלבוש חסידי*).

12 ראו: Friedman, 'Habad as Messianic Fundamentalism' (above note 5); Ravitzki, 'The Contemporary Lubavitch Movement' (above note 7).

1950), נסמך על רטוריקה משיחית מפורשת כדי להסביר את אימי השואה, שהוא הציגם כחבלי משיח.¹³ הרעיון המשיחי היה לרחף מרכזי בחב"ד בהנהגתו של האדמו"ר השביעי רבי מנחם מנדל (1902-1994). אף שרבי מנחם מנדל (להלן: רמ"ם או הרבי) הציג את עצמו עד סוף ימיו כנושא כליו וכשליחו של חמו, הריי"צ, הוא היה מנהיג סמכותי וכריזמטי, שהפך את חב"ד לתנועה טרנס-לאומית. מתחילת דרכו הוא ראה במערכת הפעילויות התורנית-חינוכית הענפה שזום וארגן כלי להאצת הגאולה, ובהצלחתה – סימן מובהק 'שכבר נסתיימה העבודה' (לקבלת פני משיח). באחת משיחותיו האחרונות של הרבי הוא קבע: 'כבר כלו כל הקיצין, כבר עשו בני ישראל תשובה, וסיימו הכל, כולל גם לצחצה הכפתורים';¹⁴ ומעט לפני כן הצהיר כי כבר 'ישנה (לא רק המציאות דמשיח אלא) גם ההתגלות דמשיח, ועכשיו צריכים רק לקבל פני משיח צדקנו בפועל ממש!' (ההדגשות במקור).¹⁵

רמ"ם טיפח 'משיחיות של הצלחה' להבדיל מן המשיחיות הקטסטרופלית של קודמו.¹⁶ אירועים היסטוריים שונים במחצית השנייה של המאה ה-20 – כמו נפילת ברית המועצות ופתיחת השערים ליציאת היהודים ממנה, מלחמת המפרץ הראשונה ונקיטת צעדים להפסקת מירוץ החימוש העולמי – היו בעיניו סימנים כי הגאולה ממשמשת ובאה.¹⁷ המתח המשיחי שליכה רמ"ם הופנה בסופו של דבר לכיוונו, משהחלו חסידיו המעריצים, אשר רוממו אותו בפולחן אישיות חסר תקדים, להצביע עליו כמשיח המיועד. שתי מסורות שהילכו בחב"ד חיזקו מסקנה זו: ייחוסה של משפחת שניאורסון לבית דוד ומסורת שניבאה

- 13 ראו: Rachel Elijor, 'Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background 1939-1996', in: Peter Schafer and Mark R. Cohen (eds.), *Toward the Millennium*, Leiden 1988, pp. 383-408 (hence: Elijor, 'Lubavitch Messianic Resurgence'); Friedman, 'Habad as Messianic Fundamentalism' (above note 5). אפשר לשער כי בחירתו של ריי"צ בהסבר הטלאולוגי נבעה הן מהתפיסה הא-קוסמית החריפה של חב"ד, שלפיה כל היבטי המציאות החומרית (ובכלל זה אירועי השואה) משקפים נוכחות אלוהית – 'לית אתר פנוי מיניה' – והן ממפגשים אישיים מטלטלים עם המשטרים העריצים ביותר במאה ה-20, הקומוניזם והנאציזם, שמשניהם ניצל בעור שיניו. ראו: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 264.
- 14 דבר מלכות, ש"פ שמות, ספריית אוצר חסידים – ליובאוויטש, 770 איסטערן פארקוויי, ברוקלין, ניו יורק, כ"ב בטבת התשנ"ב.
- 15 דבר מלכות, ש"פ וירא, ספריית אוצר חסידים – ליובאוויטש, 770 איסטערן פארקוויי, ברוקלין, ניו יורק, ח"י מרחשוון התשנ"ב.
- 16 קיימת זיקה דיאלקטית בין שתי הגישות המנוגדות לכאורה, שהרי 'לא-תקום פְּעַמִּים צָרָה' (נחום א ט). ראו: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 265-267.
- 17 ראו: יורי ינוב ונרב איש-שלום, רוקרים ובוכים: האמת על תנועת חב"ד, ירושלים 1994; William Shaffir, 'Jewish Messianism Lubavitch-Style: An Interim Report', *Jewish Journal of Sociology*, 35 (1993), pp. 115-128; Martim Katchen, 'Who Wants Moshiaich Now? Pre-Millennialism and Post-Millennialism in Judaism', *Australian Journal of Jewish Studies*, 5 (1991), pp. 59-76

כי חב"ד תונהג על ידי רצף של שבעה נשיאים שייחתם בביאת המשיח.¹⁸ אף שרמ"ם לא הצביע על עצמו במפורש כמשיח, אין זה מופרך לשער כי בשיא הצלחתו אף הוא נטה לראות עצמו ככזה.¹⁹ התרופפות בריאותו של הרבי בראשית שנות התשעים ופטירתו ביום ג' בתמוז תשנ"ד העלו את המתח המשיחי לשיאים חדשים,²⁰ אך גם הגבירו את המחלוקת בין סיעות שונות בתנועה. בחב"ד שלאחר הסתלקותו של הרבי נהוג לדבר על שני מחנות עיקריים: מחנה רדיקלי של 'משיחיסטים' ומחנה מתון של מתנגדיהם. חלוקה דיכוטומית זו, הגם שיש לה אחיזה במציאות המוסרית-ארגונית של התנועה (בשל קיומם של מסלולים נבדלים של שליחים למשל), מאפילה על גוני ביניים במרחב החב"די ההטרונגי. בין המשיחיסטים אפשר למצוא קבוצות רדיקליות המכחישות חד וחלק את מותו של הרבי. חבריהן מאמינים כי הוא ממשיך להתגורר בביתו, שהוא גם המטה המרכזי של התנועה, ב־Eastern Parkway 770 שבשכונת קראון הייטס בברוקלין.²¹ כפי החסידים מכונה הבית '770' (בגימטריה: 'בית משיח'), ורבים רואים בו מקדש שהשכינה שורה עליו.

- 18 ראו: יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, עמ' 195. על פי גרסה מורכבת יותר של מסורת זו, התבנית השושלתית מתחילה ברבי ישראל בעל שם טוב, מייסד החסידות, עוברת למגיד ממעזריטש, ונמשכת ממנו לשניאור זלמן ולצאצאיו נשיאי חב"ד. מכיוון שרמ"ם מינה את קודמו לכהונת נשיאות שנייה עם עלותו לכס הנשיאות, תקופת נשיאותו שלו נעשתה העשירית והאחרונה – כנגד ספרת מלכות החותמת את עולם הספירות ואת הגלות ומגלמת את בוא הגאולה (ראו: אלון דהן, 'גואל אחרון: האם ר' מנחם מנדל שניאורסון בחר שלא להותיר אחריו יורשים שארי בשר או ממונים מסיבות משיחיות?', קבלה, 17 (2008), עמ' 289-309 (להלן: דהן, 'גואל אחרון ללא יורשים').
- 19 ראו: גוטליב, שכלתנות בלבוש חסידי, עמ' 174-178; אלון דהן, "דירה בתחנותים": משנתו המשיחית של ר' מנחם מנדל שניאורסון (הרבי מליובאוויטש), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ו; דהן, 'גואל אחרון ללא יורשים' (לעיל הערה 18); יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, 194-196.
- 20 תורת הדיסוננס של ליאון פסטינגר (Leon Festinger, Henry W. Riecken, and Stanley Schachter *When Prophecy Fails*, Minneapolis 1956) היתה מקור השראה מרכזי בחקר המתח המשיחי בחב"ד. ראו: Simon Dein, 'What Really Happens When Prophecy Fails?', *Sociology of Religion*, 62 (2001), pp. 383-401; 'Moshiach Is Here Now: Just Open Your Eyes and You See Him', *Anthropology and Medicine*, 9 (2002), pp. 25-36; Simon Dein and Lorne L. Dawson, "'The Scandal" of the Lubavitch Rebbe: Messianism as a Response to Failed Prophecy', *Journal of Contemporary Religion*, 23, 2 (2008), pp. 163-180; William Shaffir, 'Interpreting Adversity: Dynamics of Commitment in a Messianic Redemption Campaign', *Jewish Journal of Sociology*, 36 (1994), pp. 43-53; Idem, 'When Prophecy Is Not Validated: Explaining the Unexpected in a Messianic Campaign', *Jewish Journal of Sociology*, 37 (1995), pp. 119-135
- 21 Michal Kravel-Tovi and Yoram Bilu, 'The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim', *American Ethnologist*, 35 (2008), pp. 1-17

קבוצה קטנה ושולית אף מקנה לרבי מעמד אלוהי מפורש.²² רוב המתנגדים לקבוצות הרדיקליות הם למעשה משיחיסטים מתונים. אין הם מכחישים את מותו של הרבי, ומרבים לפקוד את קברו (להבדיל מן המשיחיסטים הקיצוניים, הנמנעים מכך); אך הם דבקים באמונתם כי הרבי עשוי לקום בקרוב לתחייה כמשיח ולהוליך את עם ישראל לגאולה. כמצוין, הרבי חשוך הילדים לא הותיר אחריו יורש מוסכם, אולם מוסדות התנועה ושליחיה ממשיכים לפעול בתנופה רבה בכל רחבי העולם, ונראה כי מספר חבריה והבאים בתחום השפעתה רק גדל והולך מאז 1994.

ברסלב

רבי נחמן מברסלב (1772-1810), נינו של רבי ישראל בעל שם טוב מצד אמו ונכדו של רבי נחמן מהורודנקה מצד אביו, נולד במדז'בוז' שבאוקראינה, וגדל באווירה חסידית-קבלית מובהקת. מגיל צעיר הרבה בתפילות, בהתבודדויות ובתעניות מתוך שאיפה להתעלות רוחנית. בגיל 14 נישא ועבר להתגורר בבית חותנו, חוכר אדמות מהוסיאטין בחבל קייב. לאחר מות חותנו עבר להתגורר במדוודוקה, קיבץ סביבו את ראשוני תלמידיו והתפרסם כמנהיג חסידי. לאחר ביקור קצר ורווי קשיים בארץ ישראל עבר רבי נחמן להתגורר בזלטופולי, ושם פרצה מחלוקת חריפה על דרכו ודמותו. נראה שבבסיס המחלוקת עמדו טענותיו של רבי נחמן כי הוא צדיק ומנהיג הדור העולה במעלותיו על שאר צדיקי דורו, ואף על צדיקי הדורות הקודמים, וכי ביכולתו להשפיע על העולם כולו ולתקנו. רבי נחמן הכריז בפני חסידיו: 'אני הולך בדרך חדש שעדיין לא הלך בו אדם מעולם, וגם הבעל שם טוב לא, ושום בריאה לא, מזמן קבלת תורה',²³ ועוד אמר: 'עכשיו אני יודע בברור שאני מנהיג הדור יחידי בעולם [...] ואין מנהיג כמוני'.²⁴ בהזדמנויות שונות הציג את עצמו כשורש נשמתו של המשיח וכמבשרו, אם לא כמשיח עצמו.²⁵

רבי נחמן סבל במיוחד מרדיפתו של רבי אריה לייב, 'הסבא משפולה', ובעקבות המחלוקת נאלץ לעקור שוב ממקומו. ב-1802 קבע את מושבו בברסלב, ובה התקשר עם החשוב בתלמידיו, רבי נתן שטרנהרץ; זה העלה על הכתב את תורת רבו ועשה רבות להפיצה. ב-1805 נולד בנו שלמה אפרים, אך התקוות המשיחיות שתלה רבי נחמן ב'ילד הקדוש' – שמו רומז למשיח בן יוסף ולמשיח בן דוד – נכזבו משנפטר התינוק לאחר

22 בפרסום של קבוצה זו מתשנ"ו מכונה הרבי 'הוד קדושת אדמו"ר שליט"א מלך המשיח לעולם ועד עצמות ומהות ב"ה בוראנו יוצרנו גואלנו'.

23 חיי מוהר"ן, עם השמטות, ירושלים תש"ס, 'ענין המחלוקת שעליו', שצב (א), עמ' שלח.

24 שם, 'גדולת נוראות השגתו', רנח (יח), עמ' רסז.

25 צבי מרק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי של ר' נחמן מברסלב, רמת גן 2006 (להלן: מרק, מגילת סתרים).

כשנה, ועמו נגוזו הצפיות לגאולה קרובה. חזונו המשיחי של רבי נחמן מקופל בחיבורו 'מגילת סתרים', שדמותו של הילד המשיח בה קרובה מאוד לדמותו שלו.²⁶ הוא נפטר ב-1810 ממחלת השחפת, שעיינתה אותו בשנותיו האחרונות, ונקבר באומן.

רבי נחמן היה אחד ההוגים המקוריים והיצירתיים בחסידות לדורותיה, ויצירותיו הן משיאי הספרות החסידית. דרשותיו מצטיינות במעוף ובדמיון, וסיפוריו מעוררי ההשראה ורבי-המשמעות יוצאי דופן בהגות הדתית-חסידית. רבי נחמן ייחס חשיבות רבה לתיקונים, פרקטיקות טקסיות שנועדו לתקן מגרעות וחטאים. במשנתו משולבת תפיסת מציאות פסימית במהותה עם אמונה אופטימית כי אפשר להפוך כל צרה וכאב למקור של שמחה והתעלות. הדגש ששם רבי נחמן על נוכחות אלוהים הנמצאת בכל, גם בלב המאפליה, הוביל למסקנה כי אף חוטאים מדופלמים יכולים לעשות תשובה ולזכות במחילה: 'לענין התחזקות לבל יפל האדם בדעתו מחמת ריבוי הפגמים והקלקולים שקלקל על-ידי מעשיו, ענה ואמר: אם אתה מאמין, שיכולין לקלקל, תאמין שיכולין לתקן'.²⁷ הטקסים והמנהגים שהנהיגו הוא ותלמידיו מכוונים לסייע למאמין להגיע להתעלות רוחנית ולדבקות, והם מתבססים על כוח הדמיון, על האמונה ועל התעוררות רגשית, ולעומת זאת מפחיתים מחשיבות הידע והלמדנות לרכישת תודעה מיסטית.

תחושת הגדלות של רבי נחמן, שהתקבעה בדימויו העצמי ובתודעת תלמידיו, לא הותירה מרווח בבחירת יורש, וחסיד ברסלב נותרו ללא אדמו"ר מאז פטירתו של רבם. רבי נתן שטרנהרץ ורבנים אחרים אחריו הנהיגו את קהילות ברסלב, אך איש מהם לא התיימר לרשת את מקומו של רבי נחמן. רבי נתן מילא תפקיד מרכזי בשימור הספרות של ברסלב ובהפצתה ובעיצוב מנהגי החסידות, ובראשם ההתכנסות באומן בראש השנה ליד קברו של רבי נחמן. אך למרות מאמצים אלה נותרה חסידות ברסלב רוב ימיה קטנה ושולית, ולרוב אף נרדפת.²⁸ החסידות הצטמקה במחצית הראשונה של המאה ה-20 עד שבאמצע המאה היו בה עשרות או לכל היותר מאות אחדות של חסידים, ורובם התרכזו בירושלים.

משנות השבעים של המאה ה-20 התהפך הגלגל, וחסידות ברסלב החלה לצמוח ולהתעצם בממדים חסרי תקדים. מקבוצה זעירה ושולית היא נעשתה קהילה גדולה ובעלת השפעה, אם כי מפולגת בין סיעות מתחרות. בו בזמן חלה פריחה במעמדו של רבי נחמן כגיבור תרבות. אלפי חסידים חדשים הצטרפו לחסידות, ועוד רבים אחרים רואים בעצמם את מעריציו ותלמידיו של הצדיק המייסד. כיום המצטרפים החדשים הם עיקר מניינן של הקבוצות השונות בברסלב, ובולטים בהם חוזרים בתשובה רבים. סיעה קטנה, אך בולטת מאוד בציבור, מורכבת מן הנוהים אחרי רבי ישראל אודסר, 'בעל הפתק' (להלן), המכונים 'נ'נחים'. קבוצה זו היא בעלת אוריינטציה משיחית מובהקת, וכמוה גם הקבוצה הסרה

26 ש.ם.

27 ליקוטי מוהר"ן, ירושלים תשנ"ד, תנינא, קיב.

28 דוד אסף, 'אשרי הנרדפים': המאבק בחסידות ברסלב, נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים 2006, עמ' 179-234.

למרותו של הרב אליעזר שלמה שיק, המנהיג קהילות ביכנאל ובניו יורק.²⁹ שלא במפתיע, שתי קבוצות אלה הן הבולטות ביותר בציבור והמעורבות ביותר בהפצת ספריו של רבי נחמן, אולם לכל הסיעות כברסלב משותפת האמונה כי המפתח לגאולה טמון במשנתו של רבם הנערץ.

האירוע המרכזי בחסידות ברסלב הוא העלייה לרגל לקברו של רבי נחמן באומן שבאוקראינה בראש השנה. לאחר נפילת ברית המועצות חודשה מסורת זו בעצמה רבה, ובכל שנה גדלים והולכים מספרי המבקרים. הרוב המכריע מבין עשרות האלפים המגיעים לאומן בשנים האחרונות הם ישראלים, המייצגים מעגלים חברתיים ודתיים מגוונים, הרבה יותר מאלו של חסידי ברסלב המובהקים.

רקע השוואתי

בבסיס הניתוח ההשוואתי עומדת כאמור השערתנו כי הפופולריות הגואה של חב"ד וברסלב בזמננו קשורה לאוריינטציה המשיחית בשתי החסידויות, ומכאן, באופן פרדוקסלי, לחסרונן של אדמו"ר מכהן בשתייהן. מסגרת הזמן השונה של ההשוואה עושה אותה לכאורה רעועה: חסידי ברסלב הם 'תומים', 'חסידי המת' (כך כונו בלגלוג בעולם החסידי) זה 200 שנה, ואילו חסידי חב"ד – 19 שנים בלבד. אולם ראוי להזכיר שוב כי רוב שנות קיומה של חסידות ברסלב הקטנה והענייה היא היתה שרויה במאבק על עצם קיומה, ורק בדור האחרון נעשתה תנועה פופולרית. חב"ד היתה מראשיתה חסידות דומיננטית, אך בניגוד גמור לתחזיות המומחים, צמיחתה הואצה עוד יותר דווקא לאחר הסתלקותו של הרבי.³⁰ כפי שצינו, מיאונם של חסידי חב"ד וברסלב למנות יורשים לרמ"ם ולרבי נחמן נבע ממעמד המשיחי של השניים, ולמעמד זה היו השתמעויות מרחיקות לכת. עם זאת, ראוי לציין כי התסריט המשיחי 'לוהט' בחב"ד יותר מאשר בברסלב. לבד מהאמונה הרווחת במשיחיותו של הרבי, חב"דניקים רבים מבין אלו המתקראים 'משיחיסטים' מכחישים לחלוטין את עובדת מותו. למרות חילוקי הדעות בחב"ד בנוגע למעמדו האונטולוגי של הרבי, קיצונים

Zvi Sobel, *A Small Place in the Galilee: Religion and Social Conflict in an Israeli Village*, New York 1993 29

קראוס מצביע על שני מדדים להתעצמות תנועת חב"ד לאחר מות הרבי: 'הגידול הניכר (במאות אחוים) של מספר השליחים בעולם, וריבוי הספרים היוצאים לאור בחב"ד סביב משנתו ודמותו של הרבי'. ראו: קראוס, השביעי, עמ' 16. לפי נתונים שהציג במאמר Ynet מיום 6.7.2008 ('הרבי איננו, חב"ד חיה ובוועט'), היו כ-700-600 שליחים ברחבי העולם כאשר נפטר הרבי בשנת 1994, ובכינוס השליחים שנערך בשנת 2007 השתתפו כ-3,500 שליחים. מספר זה אינו כולל שליחים מהקבוצות המשיחיסטיות הרדיקליות המסונפים באיגוד משלהם. על פי עיתון הארץ מיום 8.11.2010, המספר עלה ל-4,000 שליחים. ראו גם: Jeffrey Shandler, *Jews, God, and Videotape: Religion and Media in America*, New York 2009, pp. 255-256 30

ומתונים כאחד מייחלים להתגלותו כגואל ישראל. רוב חסידי ברסלב דומים למשיחיסטים המתונים בחב"ד: אין הם מכחישים את מותו של רבי נחמן, אך הם מדגישים את נוכחותו הרוחנית החזקה ומצפים להתגלותו הקרובה כמבשר המשיח או כרבו; ובמשנתו הם רואים מפתח לגאולת העולם כולו.³¹

הן רבי נחמן והן רמ"ם באו ממשפחות רמות יחס בחסידות – רבי נחמן היה כזכור נינו של הבעל שם טוב ונכדו של רבי נחמן מהורודנקה, ואילו רמ"ם נמנה עם צאצאי שניאור זלמן, מייסד חב"ד, שכל נשיאיה היו יוצאי חלציו. לענייננו חשובה העובדה כי מעמד אצילי זה קיבל תוקף והועצם בשני המקרים על ידי הטענה לזכות אבות המתגלגלת עד בית דוד – שממנו יצא המשיח. גם השורש המשותף לשמותיהם של השניים, מלשון נחמה, נושא קונוטציות משיחיות ברורות.³² בהקשר המשיחי חשובה ביותר העובדה כי הן לרמ"ם והן לרבי נחמן לא היו צאצאים זכרים בעת פטירתם, שהרי 'העדר יורש הוא מאפיין כמעט הכרחי של רמות משיחית'.³³ כזכור, הרבי היה חשוך ילדים, והמצב תאם להפליא את המיתוס החב"די שהוזכר בדבר רצף של שבעה נשיאים שייחתם במשיח, ואולי אף נבע ממיתוס זה.³⁴ רבי נחמן, שקבע כי המשיח יהיה מיוצאי חלציו, הותיר אחריו שבע בנות, ואילו שני בניו, ובהם שלמה אפרים שהוא תלה בו תקוות משיחיות. נפטרו לפניו.

הן רבי נחמן והן רמ"ם נהנו ממעמד רם ונישא, הרבה יותר משל צדיקים 'רגילים'. רבי נחמן ראה בעצמו 'צדיק לדורות' ו'צדיק האמת', ונאמניו אימצו דימוי נעלה זה. רמ"ם כונה בפי חסידיו נשיא בתנועה ש'הנשיא הוא הכל' בה ו'כרבי', 'ראש בני ישראל', מנהיגם הרוחני של היהודים כולם. מכוח מעמדו המשיחי הוא הושווה למשה, 'גואל ראשון', ועוטר בכינוי 'גואל אחרון'; כמו ההשקפה הברסלבית המציבה את משה – או את נשמתו ובחינתו של משה – מול רבי נחמן, האחראי לגאולה האחרונה.

להבדיל מתורת הגאולה החלקית, הקשורה לצדיקים חסידיים מן השורה – צדיקים המשובצים בשושלת היסטורית ואמורים לגאול את עדתם בלבד – בחב"ד ובברסלב, דבקים ברעיון של גאולה אוניברסלית. אמנם טקסי התיקון האינדיבידואליים בברסלב, המבוססים על התבודדות ועל שיחה אינטימית עם הבורא, מכוונים לגאולה אישית יותר מאשר לגאולה ציבורית; אולם עליית ההמונים לרגל לאומן בראש השנה הביאה בעשור

31 ראו: גארב, 'יחידה הסגולה יהיו לעדרים', עמ' 131.

32 בתלמוד מובאת דעה ששמו של המשיח הוא מנחם (בבלי, סנהדרין צח ע"ב). המתאם בין שם לתודעה משיחית נידון בנוגע לישוע (יהודה ליבס, 'מצמיח קרן ישוע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג [1984], עמ' 313-348), שבתאי צבי (משה אידל, שבתאי הכוכב ושבתאי צבי, 'גישה חדשה לשבתאות', מדעי היהדות, 37 (1997), עמ' 161-184), רבי משה בן מימון (ישראל יעקב יובל, משה redivus, 'הרמב"ם כעוזר למלך המשיח', ציון, עב [2007], עמ' 161-188) ורבי משה חיים לוצטו (יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, עמ' 100).

33 יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, עמ' 195.

34 שם.

האחרון לכינון 'התיקון הכללי העולמי', המשקף את ההרחבה של רעיון הגאולה הפרטית לגאולה במישור הקיבוצי.³⁵ מן הרקע ההשוואתי נעבור עתה למוקד האנליטי של ההשוואה, הבוחן את התחומים השונים שחסידי חב"ד וברסלב נוטים לפרוץ בהם גבולות מקובלים בעולם הדתי-חרדי.

גבולות וחצייתם

פן מרכזי של העיסוק בגבולות במדעי החברה והאדם הוא האופי הדיאלקטי והמעורר אמביוולנטיות של המונח 'גבול'.³⁶ הפונקציות הבסיסיות ביותר של החיים האנושיים – ארגון המרחב, הזמן והמציאות החברתית, הקניית משמעות וסדר למכלול ההתנסויות והחוויות וכינון תחושת עצמי קוהרנטית וזהות קבוצתית מובחנת – תלויות ביכולת להציב גבולות באמצעות תחימה, הפרדה, חלוקה וסיווג. עם זאת, פריצת גבולות חיונית לקיום האנושי לא פחות מהצבתם. בצד הצורך הקוגניטיבי הבסיסי ליצור קוסמוס מכאוס ולהגיע להבנה דרך הבניה, קשה לדמיין את ההתפתחות האנושית ללא פתיחות לשינויים, יצירתיות וחדשנות, ואלה מחייבות גמישות מחשבתית חוצה גבולות. כנגד מערכות דתיות ממוסדות, המקפידות בדרך כלל על חלוקות הייררכיות ברורות של היקום, ובייחוד על קווי יתחום ברורים בין פנים לחוץ, בין בן ברית לכופר, בין טהור לטמא,³⁷ אוריינטציות

35 צבי מרק, 'לאחר מאתיים שנה – מתיקון אישי לתיקון עולם', התגלות ותיקון, ירושלים (כרפוס).
 36 כמה ציוני דרך בהמשגת מושג הגבול במדעי החברה: דיונו של גיאורג זימל ב'גבול חברתי' (social boundary) ובההליכי endosmosis ו-exosmosis. Georg Simmel, 'The Social Boundary', *Theory, Culture & Society*, 24 (2007), pp. 53-56; עבודתו החלוצית של פרדריק ברט על 'גבולות אתניים' (ethnic boundaries), ראו: Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston 1969; הצעתו של ארווין גופמן בהשראת גרגורי בייטסון ל'ניתוח מסגרות' (frame analysis), Erving Goffman, *Frame Analysis*, New York 1974; Don Handelman, 'Framing', ראו: in: Jens Kreinath, Jan Snoek & Michael Stausberg (eds.), *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches*, Concepts Leiden 2006, pp. 571-582. מערכת המושגים של ויקטור טרנר בהשפעת ארנולד ון-גנפ העוסקת באנטי-מבנה (anti-structure) ובלמינליות (liminality). ראו: ויקטור טרנר, התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה, תל אביב 2004; *of Symbols*, Ithaca 1970 ועבודות על גבול (border) מאוריינטציה פוסט-קולוניאלית בלימודי תרבות, למשל: Donald Weber, 'From Limen to Border', *American Quarterly*, 47 (1995), pp. 526-536; יש המגדירים תחום מובחן של 'לימודי גבול' (boundary studies), ראו: Reece Jones, 'Categories, Borders and Boundaries', *Progress in Human Geography*, 33 (2009), pp. 174-189; עבודתו של אביהר זרובבל מסכמת הרבה מהמשגות אלה: Eviatar Zerubavel, *The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life*, Chicago 1991. לסקירה מאוחרת יותר של מושג הגבול במדעי החברה ראו: Michele Lamont and Virág Molnár, 'The Study of Boundries in the Social Sciences', *Annual Review of Sociology*, 28 (2002), pp. 167-195
 37 Mary Douglas, *Purity and Danger*, London 1966

מיסטיות נוטות להמיר הפרדות אנליטיות חדות בין תחומים ואובייקטים בהשקפה הוליסטית ו'זורמת' יותר של המציאות.³⁸

חזונות משיחיים, הצומחים בדרך כלל במערכות משמעות מיסטיות, כרוכים באופן בלתי נמנע בפריצת גבולות,³⁹ וזו מטבעה מעוררת חששות והסתייגויות בקרב הממסד הדתי. משיחים נודעים (ובעיניים יהודיות – משיחי שקר), כמו ישוע, שבתאי צבי ויעקב פרנק, כוננו תורות חתרניות ואנטינומיות, שפערו תהום בין היהדות הנורמטיבית לקהילות המאמינים. עדיין פער כזה לא נפער בעצמה במקרה של חב"ד, אם כי בשולי הקבוצות המשיחיות בה אפשר גם אפשר למצוא התנהגות אנטינומית (כמו ייחוס מעמד אלוהי מפורש לרמ"ם או ביטול צומות בשמה של 'תורה חדשה' של ימות המשיח). אולם גם בלי להיכנס לשאלת פוטנציאל 'הכפירה' המקופל בחזון המשיחי של חב"ד,⁴⁰ המונח 'גבול' נראה כלי אנליטי יעיל לחקר האפיונים המייחדים את חב"ד וברסלב לעומת חסידויות אחרות ותורמים לפופולריות הגואה שלהן.⁴¹

פריצת גבולות בחסידות מתיישבת היטב עם רעיון 'הפצת המעיינות חוצה', היינו הפצת פנימיות התורה בעולם כתנאי לגאולה שלמה, כמו שהבטיח המשיח לרבי ישראל בעל שם טוב בעת עליית נשמה שחוה הרבי. אולם מאז הופעתה לא היה מנהיג בחסידות אשר פעל ליישם אידאל זה כמו רמ"ם. בדרכו האקטיביסטית שאופיינה 'כפריצת המבנה האורתודוכסי המקובל' וב'פריצת הדוגמות המסורתיות' ו'לוחות בססמה' 'פרצת ימה וקדמה צפונה ונגבה' (או בקיצור 'פרצת') ובדימויים צבאיים-לוחמניים,⁴² הוא עודד את חסידיו להשתמש בכל האמצעים שהעולם המודרני מקנה כדי להשיב את עם ישראל לתורה ולהחיש את הגאולה.

יוסף וייס הקדיש בספרו על חסידות ברסלב פרק מיוחד לדיון ב'כוח המושך של הגבול',⁴³ המאפיין את חסידות ברסלב. וייס תיאר את 'הרגשת החיים של אדם הרואה את עצמו עומד על הגבול, בתוך שטח החיים פנימה, ויחד עם זה רואה לעצמו חובות של טיפול באותם שנמצאים כבר מעבר לגבול'.⁴⁴ וייס ראה בכך פיתוח של מגמה שכבר היתה קיימת בחסידות שקדמה לרבי נחמן ואף קבע: 'הרגשה זו של הגבול הפתוח היא

Zerubavel, *The Fine Line*, p. 84 38

אליט וולפסון מרגיש כי תודעה משיחית משמעה שחרור מכל מגבלה מושגית (To be enlightened) 39

.Wolfson, *Open Secret*: ראו: (missianically is to be delivered of all conceptual limitation) 40
על איום הכפירה הטמון במשיחיות של חב"ד בגלל דימוינה לנצרות ראו: דוד ברגר, 'הרבי מלך המשיח': שערוריית האדישות והאיום על אמונת ישראל, ירושלים 2005.

חציית הגבולות בדיון שנציג מקפלת בתוכה, כמוכן, את האפשרות של יצירת גבולות חדשים. 41

ראו: קראוס, השביעי, עמ' 62, 65. 42

יוסף וייס, 'הכוח המושך של הגבול', מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים 1975, עמ' 96-108 (להלן: וייס, 'הכוח המושך של הגבול'). 43

שם, עמ' 101. 44

מן הרגשות היסוד של הדתיות החסידית.⁴⁵ אך לדעתו רבי נחמן העצים נטייה זו ונמשך למקומות פיזיים ורוחניים שהוא עצמו הגדירם 'הקצה והסוף של ישראל, במקום שגבול ישראל כלה, כי לכל דבר יש קץ וסוף'.⁴⁶ המשיכה של רבי נחמן לעסוק בשאלות כפירה ובחירתו להתגורר באומן בבית של משכיל יהודי חשוב הן ביטויים לנטייה זו. וייס אף מביא בהקשר זה את תודעתו העצמית המשיחית של רבי נחמן כקשורה לתודעת השליחות והאמונה ביכולת לתקן לא רק את מה שבתוככי הבית פנימה אלא גם את אותם מרחבים אנושיים שמעבר לגבול ישראל.⁴⁷ גם נסיבות חייו של רמ"ם הצעיר בתקופת לימודיו בברלין ובפריו, בעת שהתרחק מחצר חותנו הריי"צ ופנה ללמוד חוכמות זרות, מלמדות על נטייה לבחון גבולות מוסכמים ולהרחיב אופקים. ההילה הרומנטית העוטה תקופה זו בספרות חב"ד מבליטה את הדיאלקטיקה שבין נטייה זו ובין יכולת העמידה של רמ"ם מול פיתויי העולם החיצון, ובייחוד את יכולתו להכפיף את התודות והמיומנויות שרכש לחזון הגאולה העתידית.⁴⁸

חציית הגבולות המקפת ביותר קשורה כמובן לאוניברסליות של החזון המשיחי. דומה כי התודעה המשיחית ממריצה את חסידי חב"ד וברסלב למצות עד תום את הרעיון החסידי של 'פרצת' (היינו רעיון 'הפצת המעיינות', תורת הבעש"ט, כתנאי מקדים לביאת המשיח). מסרי הגאולה של חב"ד רלוונטיים לכל בני האדם – בלי לטשטש כמלוא הנימה את הגבול בין יהודים ובין שאינם בני ברית. הפנייה לגויים בחב"ד היא משנית ומוגבלת, ונועדה להביאם לשמור על שבע מצוות בני נוח. אולם העובדה כי פנייה כזו קיימת בסדר היום של התנועה, ובאה לידי ביטוי מפורש בפרסומים ובאתרי אינטרנט, מפתיעה ויוצאת דופן. הטווח של 'מגילת סתרים', המנשר המשיחי של רבי נחמן, ושל רבות מדרשותיו המשיחיות הוא אוניברסלי במובהק, וחזון הגאולה מצויר בהם כמכוון לאנושות כולה ומתייחס לשלום עולמי. פתיחות כלפי גרים והשפעה על העמים כולם הם ערכים שרבי נחמן מרבה לעסוק בהם בתורותיו. לא ייפלא אפוא שאתר האינטרנט העולמי של ברסלב מקדיש פינה מיוחדת לבני נוח.⁴⁹

ההיקף האוניברסלי של חזון הגאולה המשיחית ממילא כולל סוגים נוספים ומקיפים פחות של חציית גבולות. ראשית, חב"ד וברסלב רואות בכל היהודים – חרדים, דתיים, מסורתיים וחילונים – יעד לפניותיהם. פנייה כוללנית זו נובעת מתודעתם העצמית של

45 שם.

46 חיי מוהר"ן, ירושלים תשמ"מ, קצה (יא), עמ' ריט.

47 וייס, 'הכוח המושך של הגבול' (לעיל הערה 43), עמ' 108. ראו גם על ה'סיטואציה על הגבול' המצויה בסיפורי רבי נחמן (שם, עמ' 169).

48 Heilman and Friedman, *The Rebbe*

49 מנכ"ל אתר האינטרנט 'ברסלב ישראל' סיפר כי פנו אליו עשרים נשים יהודיות שנחשפו לרבי נחמן ולתורותיו באינטרנט והתאגדו יחד ללימוד כתביו. לדבריו, 'בהתחלה הן התביישו מאד כיוון שהן גויות, אבל נתנו להן הרגשה נעימה ואמרנו להם שאנחנו מקבלים אותן כמו שהן' ('אינן יאוש בהרוד כלל', Ynet, 12.11.2007).

הרבי ושל רבי נחמן כמנהיגים שסמכותם נוגעת לעם ישראל כולו – תודעה המנוגדת לתפיסה המגזרית והמתוחמת של הצדיק בחסידויות האחרות. הלשון הצבאית שאימצו בחב"ד בהשראת הרבי – לשון המרוממת, לשם הדגמה, את 'חיילי צבאות השם', הרכובים על 'טנקי מצווה' ב'מבצעים' להפצת 'נש"ק' (נרות שבת קודש) – מדגימה את האופי האקטיבי והאסרטיבי של פעילות החסידים, שאינם נרתעים מלפנות ליהודים חילונים, לשדלם לקיים מצוות הנחת תפילין או הדלקת נרות ולנסות להשיבם לכור מחצבתם. הביטוי המרשים ביותר לאפנות מוחצנת זו היא הפעילות החובקת עולם של השליחים, המנסים לטפח חיים דתיים ולעורר את הניצוץ היהודי בכל אתר שיהודים מתגוררים או מבקרים בו, מטשקנט עד מרקש, מוואראנסי עד קוסקו.⁵⁰ לנוכח אורח החיים המסתגר והמתבדל של רוב הקהילות החרדיות, אי-אפשר להגזים באופי המהפכני של פרויקט זה, שהרצינונל שלו כפול. ראשית, כל היהודים מקושרים מטבעם ל'נשמה הכללית', היא הרבי. שנית, הדלקת הניצוץ האלוהי, הרדום בנשמתו של כל יהודי, מייצרת תודעה משיחית קולקטיבית וסוללת את הדרך לגאולה. אין זה מפתיע אפוא כי בקרב רבים בעולם היהודי, ואולי אף מחוצה לו, חב"ד מצטיירת כנציגת העם היהודי וכנוטרת גחלתו. גם חסידי ברסלב פועלים באופן נמרץ ותוסס להפצת תורתו של רבי נחמן במעגלים רחבים ככל שניתן.⁵¹ כמו חב"ד, המפיצה את משנת הרבי וקודמיו, ברסלב לפלגיה מרבה להוציא לאור את כתבי רבי נחמן ותלמידיו, ובשתי החסידויות שלל הפרסומים מיועד לקשת רחבה של קוראים, הרבה יותר מתחומי החסידויות. קרוב לוודאי כי הספרות המשיחית שנדפסה בחב"ד בדור האחרון עולה בהיקפה על כל הספרות המשיחית ביהדות מראשית הופעתה.⁵² בעקבות הפנייה חסרת הסייגים לכל יהודי באשר הוא, אין זה מפתיע כי שתי החסידויות, ובייחוד הפלגים הרדיקליים שבהן, קלטו בעלי תשובה ומתחזקים רבים, ואלה מעצימים כמה מתהליכי חציית הגבולות שיוצגו להלן ואף משנים את הגבולות עצמם מכוח השפעתם על הקהילות הקולטות.⁵³ למרות היעדרם של נתונים כמותיים, הטענה כי כיום רוב החסידים בשתי הקבוצות לא נולדו בתוכן אינה נראית מופרכת, בייחוד בנוגע לברסלב. לבד מייבוא של מיומנויות ודרכי פעולה מן העולם החילוני (למשל, בתחומי הטכנולוגיה והתקשורת), חסידים חדשים אלה מונעים על ידי התלהבות דתית, חיפוש אינטנסיבי אחר חוויות רוחניות ומיסטיות ורתיעה משגרה ומהליכה בתלם, שבוודאי חיזקו את האקלים

50 קראוס, השביעי.

51 על הפצת 'פנימיות התורה' בקרב חסידויות חב"ד וברסלב ראו: גארב, 'יחיד הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 66.

52 יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, עמ' 196.

53 יהודה גודמן, 'החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנות האלפיים', בתוך: אביעד קליינברג (עורך), לא להאמין: מבט אחר על דתיות וחילוניות, תל אביב 2004, עמ' 98-177 (להלן: גודמן, 'החזרה בתשובה').

המשיחי-גאולתי בחב"ד ובברסלב.⁵⁴ כמי שלא גדלו במסגרת המגוננת-כובלת של קהילה דתית הייררכית, בעלי התשובה מוצאים ברמ"ם וברבי נחמן, כדמויות שגיבות ונעלמות הגדולות מן החיים, מודלים אידאליים להזדהות,⁵⁵ ובפנייה האישית וההתקשרות המידית אליהם – אפיק נוח לביטוי חוויות של חיפוש רוחני ואידאות דתיות.

תוצאה ישירה של הפעילות המוחצנת בחב"ד ובברסלב היא משמעות גאוגרפית מוחשית (שכרוכים בה מעברים תרבותיים חריפים) שיש לחציית הגבולות בשתי התנועות. בישראל אפשר למצוא את שליחי חב"ד ב'פעילות מבצעית' במרחבים ציבוריים חילוניים, משדלים עוברים ושבים לקיים מצוות הנחת תפילין או הדלקת נרות שבת; וכנגדם בולטים לעין 'נ-נחים' המפוזים ומזמרים בקרנות רחוב ובהצטלבויות בניסיון לעורר את עניינם של הנוכחים במשנתו של רבי נחמן. בתי חב"ד שהקימו שליחי הרבי ובמצוותו מפוזרים בעולם כולו. רבים מבתי חב"ד מעבר לים קנו להם מוניטין בזכות השירותים הרוחניים והחומריים שהם מספקים לתרמילאים ישראלים בדרום מזרח אסיה ובדרום אמריקה. דומה כי המרכזים של 'הבית היהודי', שהקימו חסידי ברסלב בהודו, בתאילנד ובדרום אמריקה נועדו לפעול ולהשפיע באותם ריכוזים של ישראלים צעירים; והמשותף ביניהם הוא היומרה להקים מרכז יהודי דווקא במקומות שנראים רחוקים כל כך מישראל ומהעולם היהודי, גאוגרפית ותרבותית.⁵⁶

המרכזים הקדושים של חב"ד וברסלב ממוקמים בנכר, הרחק מארץ ישראל. קדושתו של קבר רבי נחמן באומן שבאוקראינה – בלב טריטוריה שבעיני החסידים היא טמאה ומוקצית – נובעת מנוכחותה המוחשית, החיה, של רוחו של רבי נחמן שם.⁵⁷ באותו מטבע, הקדושה של 770, הממוקם במובלעת יהודית זעירה בשכונת קראון הייטס בברוקלין, שרוב תושביה הם אמריקנים ממוצא אפריקני או היספני, נובעת מהיותו הבית שחי בו רמ"ם. בשני המקרים דמותו הנאצלת של הצדיק מעניקה למקום את קדושתו.⁵⁸ המגמה הצנטריפוגלית שהמשיכה למקומות רחוקים אלה מייצרת עומדת במתח עם רעיון קדושת הארץ. ראוי לזכור כי הרבי נמנע כליל מלבקר בארץ, אגב דחיית הפצרות של קרובים

Jacob A. Szubin, 'Why Lubavitch Wants Messiah Now: Religious Immigration as a Cause of Millenarism', in: Albert L. Baumgarten (ed.), *Apocalyptic Time*, Leiden 2000; צבי מרק, 'המהפכה המשיחית והדי מגילת סתרים בחסידות ברסלב היום', מגילת סתרים, עמ' 204-209.

55 גודמן, 'החזרה בתשובה' (לעיל הערה 53), עמ' 144-148.

56 רשימה של הבתים היהודיים ברוח ברסלב אפשר למצוא באתר 'רוח אחרת' שכתובתו: <http://jhome.co.il>. לאחרונה הקים שליח חב"ד בשיקגו את 'הבית הישראלי' (שיחת הגאולה, 758 [31.7.2009], עמ' 4), ולא מן הנמנע שזו תגובה להופעת 'הבית היהודי' של ברסלב.

57 גארב, 'יחידי הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 130-131; צבי מרק, 'צדיק הנתון בלוע הסטרא אחרא: האדם הקדוש והמקום הטמא – על העלייה לרגל לקבר ר' נחמן מברסלב באומן בראש השנה', ראשית, 2 (2010), עמ' 112-146.

58 גארב, 'יחידי הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 121.

ורחוקים בעניין זה. אמנם רבי נחמן ביקר בארץ ושהה בה חודשים אחדים, אך הוא לא ביקר מעולם בירושלים.

הקדושה הבלתי מעורערת המיוחסת לאתרים אלה בגולה משקפת את קביעתו של גארב: 'השיח הקבלי של המאה האחרונה ביצע הפנמה של מושג המקום הקדוש והמירו באדם הקדוש'.⁵⁹ במישור הפרוזאי, עליית הקדושה של המרכזים הרחוקים מסתייעת באפשרויות התעבורה הנוחות והתעצמות התיירות בעידן הגלובליזציה; אולם במישור הרעיוני מהדהד בה החזון המשיחי החוצה גבולות של חב"ד וברסלב. עבור המשיחיסטים בחב"ד, 770 'בית חיינו' (כגימטריה: 'בית משיח') הוא בבחינת מקדש מעט, שהשכינה שורה עליו. בחזון הגאולה שתיאר רמ"ם עצמו תיאור פלסטי עתיד בית המקדש השלישי לנחות בקראון הייטס, ליד 770, ולהמריא עמו ירושלימה, ובעקבותיהם כל בני ישראל. באופן דומה מתוארת העלייה לקברו של רבי נחמן כעלייה לאבן השתייה שבבית המקדש בירושלים, הציר שממנו התחילה בריאת העולם (axis mundi) ושדרכו העולם מקבל את השפע האלוהי המקיים אותו. יש שאף יתארו את מקום קבורתו של רבי נחמן כנעלה בקדושתו מירושלים ומקדש הקודשים אשר במקדש.⁶⁰ לדברי רבי ישראל אודסר, מייסד זרם הנ"נחים בברסלב, תחל הגאולה משיגיע הילד המשיח לקבר באומן, יקים את רבי נחמן לתחייה, יוליכו למקום המקדש בירושלים ויציבו לשרת בקודש הקודשים.⁶¹

חציית גבולות או לפחות הרחבתם מתרחשת בשתי הקבוצות גם בתחום המגדרי. בחב"ד האיץ הרבי תהליך שיטתי של העצמת נשים, בעודו אותן ללמוד תורה, סודות הקבלה ומחשבת החסידות ולמלא תפקיד פעיל כחסידות ושליחות. הוא בנה תשתית לאקטיביזם מאורגן של נשים בתנועתו עוד לפני שקמו ארגוני נשים אמריקניים בחברה הרחבה, והקצה להן תפקיד מפתח בהבאת הגאולה.⁶² בעקבות האדמו"ר הזקן הוא טען כי מקורו הנסתר של עולם הנשים, החומרי והנחות לכאורה, הוא רוחני ועליון. משיחשף יסוד 'נשי' רוחני זה ברור הגאולה, הוא יעדן את רוחניותו הנמוכה של הגבר. יתרה מזו, פעילות הנשים שנועדה לקיים ולשמר את הבית היהודי במציאות הגשמית אינה אלא הדהוד של

59 שם, עמ' 114. להסתייגות מקביעת המרת המקום הקדוש באדם הקדוש כתהליך שמאפיין את קבלת המאה ה-20, וטענה שמהלך זה התרחש כבר בחסידות במאה ה-18 וה-19 ראו: Zvi Mark, 'Kabbalah, Hasidism and New Age in the Twentieth Century: On *The Chosen Will Become Herds: Studies in Twentieth Century Kabbalah*' (Review), *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 17 (2008), pp. 89-99

60 'כי הצדיק האמת יש לו כח יותר מן הכהן הגדול שנכנס לפני ולפנים', רבי נתן מנמירוב, ליקוטי הלכות, ירושלים תשמ"ד, הלכות שומרים, הלכה ה'. 'לענין גדולת ארץ ישראל וקודש הקודשים וכו', אבל הד' אמות של רבינו ז"ל לא נמצא בשום מקום'. רבי שמואל הורוביץ, ציון המצוינת, ירושלים תש"ס, עמ' ז.

61 מרק, מגילת סתרים, עמ' 206.

62 Bonnie Morris, *Lubavitcher Women in America: Identity and Activism in the Postwar Era*, New York 1998

הכשרת העולם כ'דירה בתחתונים' עבור הקדוש ברוך, שהיא תכלית הבריאה בתאוסופיה החב"דית, ומכאן שמתקיים זיהוי בין עצם הגאולה ובין נשות ישראל.⁶³ בעקבות כל זאת, אין זה מפתיע כי לנשים ייצוג נכבד בין הפעילים המשיחיסטים.

רבי נחמן הרבה לעודד את הנוהים אחריו להפוך את נשותיהן לחסידות מלאות. קולן של נשות ברסלב נשמע ברמה בהתכנסויות פומביות ובאתרי אינטרנט של החסידות. כנגד שליחות חב"דיות מפורסמות כמו נחמה גרייזמאן,⁶⁴ אפשר להצביע בברסלב על נשים כתהילה ברלנד, אשתו של רבי אליעזר ברלנד ראש ישיבת 'שוכו בנים', שספריה, ובהם פרשנות לדרשותיו של רבי נחמן, ניצבים על המדף לצד ספרי בעלה. נשים בברסלב תובעות זכות לקיים התבודדויות כמו הגברים ולעלות לקברו של רבי נחמן, והמחלוקת שעוררו דרישות אלה אינן מונעות רבות מהן מלממש את רצונן להתקרב לאל ולצדיק ללא תיווך גברים.

חב"ד וברסלב מרחיקות לכת בחציית הגבול העדתי, שכן הן הקבוצות החסידיות היחידות המקבלות מזרחים לשורותיהן ללא כל הסתייגויות ומגבלות. דומה כי חסידים חדשים מרקע מזרחי הם רוב במרבית הסיעות של חסידות ברסלב; לחסידים מרקע זה ייצוג נכבד גם בין המשיחיסטים בחב"ד.⁶⁵ בשתי החסידויות גם גוברת הנוכחות של רבנים מרקע מזרחי. מלבד העניין העדתי, חשוב כאן ההיבט העקרוני: מאחר שחסידויות אלה פונות לכל יהודי באשר הוא, הן מכוננות קטגוריות של זהות שהן מוציאות (exclusive) פחות וגמישות ופתוחות יותר.⁶⁶ אדם יכול להיות מקושר לחב"ד אפילו אינו שומר מצוות 'לעת עתה' (בלשון החיובית של חב"ד). באותו מטבע, אדם יכול להעריך את רבי נחמן, להתעמק בכתביו ולעלות לרגל לאומן, ובכך להיות מעין חסיד ברסלב 'במשרה חלקית' – ובו בזמן לרבוך בזהות דתית נוספת, הקשורה לתנועת ש"ס למשל או לחסידות אחרת. זהויות חב"דיות וברסלביות כאלה, הנוטות להיות מתרחבות ו'סופחות', משקפות ומחזקות את הגיוון הדתי הגדל בחברה הישראלית ואת היחלשות קווי התיחום הסיעתיים במחנה הדתי שבתוכה.⁶⁷ אין זה מקרה, אולי, שבכינוי 'חבוקו'ק', המתייחס לזהות המורכבת של

63 רהן, 'דירה בתחתונים' (לעיל הערה 19), עמ' 188-196; אלדר וייל, 'תחילתה של תקופת הנשים: נשים ונשיות במשנתו של הרבי מלובביץ', אקדמות, כב (2009), עמ' 61-85.

64 וייל, שם, עמ' 76-85.

65 השו: Moshe Shokeid, *Children of Circumstances: Israeli Immigrants in New York*, Ithaca, NY 1988, pp. 139-160

66 אין כאן טענה שקטגוריות מורחבות אלה הן הומוגניות. הפתיחות מעודדת ריבוי וסיעתיות. חוזרים בתשובה מובחנים בקרב הקהילות הקולטות אותם, ודומה שאפילו בחב"ד ובברסלב ההבדלים ביניהם ובין חסידים בני חסידים נשמרים (ראו: גורמן, 'החזרה בתשובה' [לעיל הערה 53]).

67 ראוי לציין כי הדחף לכתיבת המאמר התעורר בעקבות ביקור שערכנו בהילולת רבי ישראל אבוחצירא (בבא סאלי) בנתיבות, ב-ג' בשבט תשס"ט. הופתענו לגלות כי לחסיד חב"ד וברסלב נוכחות מוגברת במקום וכי תמונתו של רבי מנחם מנדל שניאורסון ספריו של רבי נחמן מברסלב האפילו על הדיוקנאות והחיבורים של צדיקים ספרדים ומזרחים ביריד ההתקיים בקרבת מבנה הקבורה. הנוכחות הנינוחה של נציגי החסידויות האשכנזיות והעניין הרב שעוררו בקרב עולי הרגל,

נוער נאור-חסידי בישראל, שני ראשי התיבות הפותחים מייצגים את חב"ד וברסלב.⁶⁸ האופי הלא סיעתי, המנוגד לדימוי המסתגר של החברה החרדית, תורם לפופולריות של שתי החסידויות. חב"ד וברסלב הן 'ישראליות' למרות הלבוש החסידי של חבריהן, וכוח המשיכה שלהן מתחזק בזכות החזון האוניברסלי והניחוח הטרנס-לאומי (הבולט בעיקר בחב"ד, אבל קיים גם בברסלב בשל הפופולריות של הקבר באומן והופעת שלוחות של 'הבית היהודי' במקומות שונים בעולם).

דומה שחב"ד וברסלב נכונות יותר מחסידויות אחרות לאמץ חידושים עכשוויים בתחומי 'החולין' – הן בתחומים הקשורים למדע יישומי וטכנולוגיה והן בתחומי האמנויות – ולרתום אותם לצורכיהם, ובכך לחצות גבול חברתי נוסף המפריד בין העולם המסורתי לעולם התרבות העכשווית. בחב"ד נובעת פתיחות זו ישירות מהמשנה התאוסופית שלפיה כל הפיתוחים החדשניים פרי הרפואה, המדע והתקשורת המודרניים אינם אלא השתקפויות של נוכחות אלוהים ורצונו.⁶⁹ חב"ד וברסלב מקדימות קבוצות אחרות במחנה החרדי בשימוש בווידאו, בסרטים, באינטרנט ובטכנולוגיה דיגיטלית,⁷⁰ אם כי מבין השתיים חב"ד עולה הרבה על ברסלב ביכולת הארגון ובתחכום התקשורת. האימוץ של טכנולוגיות מתקדמות אינו כורך אימוץ של האתוס המודרני והפרדיגמות המדעיות שביסודן. להפך, האופק הטכנולוגי מותווה מחדש במונחים דתיים-מיסטיים מתחום הקדושה, כפי שנרגיש בהמשך הדברים.⁷¹ הפתיחות בתחום זה מוליכה אפוא לחציית גבולות ברמה האפיסטמולוגית, במובן זה שבמציאות המודרנית המאוחרת (או הפוסט-מודרנית) הקושי הבלתי נסבל לכאורה של היעדרות הצדיק עשוי להוביל דווקא לפתיחת אופקים חדשים של דמיון וחוויה מיסטיים-דתיים.

כלבה של חציית גבולות רבת-חשיבות זו נמצאים בשתי החסידויות המאמצים להפוך את הצדיק הנפקד לנוכח באמצעות תנועה ותמרון תמידיים בין המציאות האקטואלית למציאות הווירטואלית. מערכות אמונה דתיות הן 'ווירטואליות' על פי הגדרה בהתייחסן להיבטים סמויים של היקום והקיום – וווירטואליות זו בולטת במיוחד בחב"ד וברסלב. כזכור, חב"ד מצייתת לתורה מיסטית המבוססת על 'הרמנויטיקה של חשד' כלפי המציאות הנתפסת כחושים, שהיא מבקשת לאיין אותה (עם זאת, היא מעורבת ביותר במציאות זו, מתוך חיוב הגאולה בתוך העולם).⁷² חסידי ברסלב דבקים במשנת רבם, הממריצה אותם

שברובם המכריע היו ממוצא מזרחי, חיזקו את תחושתנו שקווי המתאר הערתיים של השתייכות וזיקה דתיים בישראל משתנים מאוד, לפחות כשמדובר בחב"ד וברסלב.

68 חבקו"ק: חב"ד, ברסלב (רבי אברהם יצחק) קוק ו(רבי שלמה) קרליבך.

69 ראו: קראוס, השביעי, עמ' 65-66.

70 בנוגע לחב"ד, ראו: Shandler, *Jews, God, and Videotape*, pp. 230-274.

71 על ההבחנה בין technoscape ובין ideoscape ראו: Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis 1996.

72 ראו את התייחסותה הספקנית של חביבה פדיה להגדרת הרחף לאיין המציאות בחב"ד כאקוסמיזם: חביבה פדיה, מרחב ומקום: מסה על הלא-מודע התיאולוגי-פוליטי, תל אביב 2011.

לזנוח את הצדדים השכלתניים והביקורתיים למען תודעה חפה מידיעה, המונחית על יד דמיון, יצירה ואמונה חסרת סייגים. כמו משנת חב"ד, גם תורת ברסלב היא דיאלקטית באופייה, בבקשה להפוך מצבים של ייאוש וחוסר אונים למצבי שמחה והתעלות. חשוב מכול, שתי החסידויות יודעות להפוך את הצדיק הווירטואלי שלהן לדמות קרובה ומורגשת במרחבי החיים הפומביים והפרטיים. הנכחה זו מוקצנת בייחוד בקרב המשיחיסטים בחב"ד, המכחישים את מותו של רמ"ם. שגרת יומם מתנהלת סביב הרבי, ומתמצית – בלשונם – במאמצים 'לחיות עם הרבי' ו'להיות עם הרבי'. דרך ההתקשרות עם הרבי הנעדר, המתבססת על 'גורל אגרות קודש' ומאפשרת לכל אדם לקבל ממנו תשובות ישירות ומידיות, נפוצה כיום בחוגים רחבים בחב"ד ומובילה את המשיחיסטים לטעון כי הרבי זמין ונגיש כיום יותר מאשר לפני 'המאורע של ג' תמוז התשנ"ד'.⁷³ גם אלו מהם המתגוררים בישראל או בארצות אחרות מחוץ לארצות הברית משתדלים לבקר אותו בביתו, בחודש תשרי, אך גם בפסח ובחגים אחרים, ואחדים מהם אף מצליחים, על פי דיווחיהם, לראותו שם.⁷⁴ דומה כי משתי החסידויות חב"ד במיוחד מומרצת על ידי האלכימיה הקסומה של הפיכת מנהיג הבלתי נראה לקרוב ומוחש באמצעות אקולוגיה מסועפת של אמצעים אינדקסיקליים⁷⁵ ו'פרקטיקות ריטואליות של הנכחה', דהיינו פעילויות טקסיות שלרבי מוקצה בהן תפקיד כמשתתף פעיל. כך, רמ"ם נקרא לתפילות בבית הכנסת ב-770, זוכה בעלייה לתורה, ממשיך לחלק דולרים בימי ראשון ומעניק לחסידיו 'לעקח' ומשקה בעקבות התוועדויות במוצאי שבת וחג. הנכחה זו נתמכת באמצעות טכנולוגיות חזותיות – תמונות וקלטות וידאו – שהרבי מככב בהן, מן הסתם בזיקה לתרבות האמריקנית שחב"ד התגבשה בה מחדש בדורות האחרונים. חב"ד, המטפחת איקונופיליה בממדים חסרי תקדים ביהדות, כוננה, עוד בחייו של הרבי ובעידודו, תרבות חזותית שהתבססה על הפצת תמונותיו של רמ"ם והצבתן במרחבים ציבוריים ופרטיים ועל סרטי ההתוועדויות (פארבריינגען) בראשותו, 'המחיים' את דמותו.⁷⁶ בעקבות כל אלה נהיה רמ"ם בחוגים המשיחיים נראה – בזכות ההפצה חסרת התקדים של דיוקנו של הרבי;

73 על השימוש באיגרות קודש לגילוי וחיזוי ראו: יורם בילו, 'איתנו יותר מתמיד': הנכחת הרבי בפלג המשיחי בחב"ד, בתוך: קימי קפלן ונורית שטרלר (עורכים), מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל, ירושלים 2009, עמ' 186-209.

74 ראו: Michal Kravel-Tovi and Yoram Bilu, 'The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim', *American Ethnologist*, 35 (2008), pp. 1-17. על עדויות של התגלות הרבי לחסידים במצבי ערות, בעיקר ב-770, ראו: (בלי שם מחבר), *לפקוח את העיניים*, ניו יורק 2007.

75 סימנים הנמצאים ביחס של קרבה או סמיכות למסומן מבחינה מרחבית או זמנית. הבית של הרבי (770), הכיסא שלו, מי המקווה של הרבי, הדולרים שחילק – הם דוגמאות לאובייקטים בעלי זיקה מטונימית לרבי.

76 ראו: Maya Balakirski-Katz, *The Visual Culture of Chabad*, Cambridge University Press, Cambridge, NY 2010; Shandler, *Jews, God, and Videotape*

נגיש – בזכות 'גורל אגרות קודש'; ונישא – בזכות דיוקנו על ספרי כיס וחפצים שונים שהמשיחיסטים נושאים בכיסיהם. הרבי הוא גם רם ונישא (בשני המובנים: elevated ולא רק portable), עד כדי רימומו כהווייה אלוהית בשוליים הקיצוניים של המשיחיסטים. גם רבי נחמן זוכה לביטויי האדרה מופלגים בפי כמה מחסידיו; וגם סביבו החל להתקיים פולחן אישיות נרחב. לצד ביטויים אלה, הן רבי נחמן והן רמ"ם מורגשים כנוכחים, כזמינים ונגישים וכקרובים במיוחד לחסידיהם. אין כיום בחב"ד ואף לא בברסלב חצר חסידית המתווכת וחוצצת בין הרבי ובין החסידים. לכולם נגישות שווה לקברי הצדיקים, וכל הרוצה לעלות לקברם ולדבר עמם או להשאיר פתק בקשה יכול לעשות זאת. בפני המשיחיסטים בחב"ד, המאמינים כי הרבי חי ועל כן נמנעים מלעלות לקברו, פתוחה כאמור האפשרות לבקרו בכל עת במקום משכנו בקראון הייטס. בחסידות ברסלב יש מסורת ששורשיה עוד בחיי רבי נחמן לומר וידוי לפני הצדיק, ולאחר פטירתו – על קברו,⁷⁷ וידוי שהאדם אמור להשיח בו לפני הצדיק את כל נגעי לבבו.

השילוב הנינוח בין האלה ובין קרבה אינטימית בקרב הנ־נחים בברסלב מתברר למשל מפורום שאלות לרב שלום ארוש,⁷⁸ שכותרתו: 'התבודדות לפני השם יתברך / רבנו הקדוש'. מן הדיון כאן ובאתרים אחרים של ברסלב עולה אמביוולנטיות לא מבוססת בשאלת הפנייה לרבי נחמן בעת ההתבודדות היומית, ויש שהגבילו אותה לשהות בציון באומן או בכותל המערבי. אולם הדעה הרווחת היא שהפנייה מותרת בתנאי שאין מתפללים לצדיק; אבל אפשר לדבר ולבקש כמו שמבקשים מאדם חי'. הרב ארוש מסכם את הדיון בפורום בקביעה: 'אם אדם בא לו בטבעיות לדבר עם רבנו הוא יכול'. לנוכח הרצון העז שחסידים מבטאים בפורום לפנות אל הרב האהוב ולשפוך את הלב לפניו, אפשר לקבוע בבטחה כי התקשרות אישית עם רבי נחמן ודיבור אינטימי עמו הם חיזיון נפרץ בברסלב, חיזיון שכל המבקר בקברו של רבי נחמן באומן בראש השנה נתקל בו. אולי אין זה מקרה שהאתוס האינדיבידואלי והמתנגד למיסוד בברסלב לא הוביל לאפיק פניות מסודר ומובנה לרבי נחמן דוגמת השימוש באיגרות קודש בחב"ד, אולם החיפוש בכתביו אחר הדרכה ועצה בכל תחומי החיים הוא אפיון מרכזי ורווח של החסידות.

רבי נתן, תלמידו המובהק של רבי נחמן ומפיץ תורתו, ידע כי דמותו של רבי נחמן, שנחקקה היטב בתודעתו־שלו, היתה נעלמה עבור החסידים הצעירים שלא הכירוהו פנים אל פנים, וראה חובה לעצמו לפעול להנכיח את דמות רבו גם בחיי הדור שלא הכירו.

77 על הווידוי בברסלב ראו: Ada Rapoport Albert, 'Confession in the Circle of Rabbi Nahman', *Bulletin for the Institute of Jewish Studies*, 1 (1973), pp. 65-96. על הווידוי בקבר רבי נחמן ראו: רבי נחמן מטשהערין, פרפראות לחכמה, ירושלים תשמ"ג, תורה ד, דף ה עמוד ב. אם כי יש לציין שהווידוי על הקבר נעשה 'לפני השם יתברך' ולכאורה אינו מופנה לרבי נחמן, אך מהקשר הדברים מתברר שבוידוי בקבר מממשים את הוראת רבי נחמן לומר וידוי בפני תלמיד חכם.

78 ראו: <http://www.breslev.co.il>, 18.1.2008.

אכן, העת השונה של פעולתם של שני הצדיקים – רבי נחמן במאה ה-18 ורמ"ם במחצית השנייה של המאה ה-20 – כורכת הברדל דרמטי באפשרויות הזכירה וההנצחה שנבעו מ'מהפכה האפיסטמולוגית' של המצאת הצילום.⁷⁹ תמונותיו של רמ"ם נמצאות בכל פינה, ואילו ברסלב שלפני הופעת המצלמה לא הצליחה לשמר את דיוקנו של רבי נחמן, ולכן נקטה אמצעים אחרים להנכיח אותו. רבי נתן השקיע מאמצים ניכרים בהוספת טעמים ומשמעויות לכל מצווה ומצווה כדי שהחסידים יחוו דרכה את המהות הרוחנית של רבי נחמן והם יעשו אותו נוכח. לטקסים שונים הוענקה פרשנות חדשה המשלבת אותם במחזור החיים המיתי של הצדיק. למשל, 'ירידת' הצדיק וקטנותו שולבו במחזור הטקסי של הימים הנוראים ותשעה באב. חשוב מזה, לענייננו, לטקסים אחרים נוספה שכבת משמעות חדשה שאפשרה את החלפת הזיכרון החזותי שאבד בזיכרון גופני, חסין יותר מפני הכחדה. כך למשל הציע רבי נתן לחשו את נוכחותו הקרובה של הצדיק באמצעות התבוננות מרוכזת בשלהבות נרות החנוכה.⁸⁰

במרוצת הדורות שחלפו מאז פטירתו של רבי נחמן נתקבעה דמותו כבעל נוכחות קרובה באמצעות מאמריו וסיפוריו הכובשים את הלב. יתרה מזו, סגנונו של רבי נחמן בתורותיו, ועוד יותר מכך בשיחותיו הרבות, הוא אישי במובהק. רבי נחמן חשף לפני חסידיו את עולמו הפנימי על תמורתו ושיתף אותם לא רק בפסגות הרוחניות שהגיע אליהן אלא גם בנפילותיו הרוחניות. הוא שיתף את חסידיו בתקוותיו האישיות והלאומיות רבות-העצמה ובאמונתו כי יתגשמו עוד בחייו; אך גם חשף לפנייהם את צערו העמוק ואכזבתו המרה כאשר נכזבו תקוותיו ושיתף אותם במודעות הכואבת כי לא יזכה לראות בחייו את התממשות תקוותיו. רבי נחמן לא נמנע מלחשוף לפני חסידיו חלומות לילה שפקדו אותו, ובהם סיוטים החושפים לבטים ומצבי משבר קשים. הוא נמנע אפוא מלשמור על ריחוק מזערי בין צדיק לחסידים, והרבה להשתמש בתורותיו ובשיחותיו בפנייה בלשון יחיד נוכח, 'דע', כאדם המשוחה עם רעהו שיחת פנים אל פנים; בכך הוא השרה על קוראיו תחושת ישירות וקרבה. האופי האינטימי של כתביו של רבי נחמן מאפשר לקוראים להפיק מהם עצות ולקחים אישיים, ובכך מקרב אותם לשימושי איגרות הקודש בחב"ד, למרות ההבדל בסוגת הכתיבה. נזכור כי מכתביו הכרוכים של רמ"ם הם אוסף עצום של הנחיות והוראות מעשיות, ברכות ודברי עידוד וחיזוק, הממוענים לאנשים מסוימים; והקוראים בהם, מכוח 'גורל איגרות קודש', מאמינים כי הם מקבלים מכתבי תשובה אישיים מהרבי.

ההתקשרות האינטנסיבית של חסידי ברסלב לרבם מקבלת גם ביטוי פורמלי בנוסח התקשרות ממוסד שהם נוהגים לומר לפני כל תפילה ותפילה, וכמה מהם אף לפני כל מצווה ומצווה שהם עושים. אמנם בנוסח זה יש ביטוי להתקשרות עם כל צדיקי הדורות,

79 על המהפכה האפיסטמולוגית של הצילום ראו: רולן בארט, מחשבות על צילום, ירושלים 1988; סוזאן סונטאג, התקופה בראי הצילום, תל אביב 1980.

80 ראו: רועי הורן, 'אמונה בצדיק על פי ספר ליקוטי הלכות לרבי נתן מנמירוב: מיתוס, ריטואל ונרטיב', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן 2008, עמ' 68-70.

אך הצדיק היחיד הנזכר בשמו ומכונה 'צדיק יסוד עולם' הוא רבי נחמן, ואין ספק שהוא מושא ההתקשרות.⁸¹

בשנים האחרונות נפתח ערוץ התקשרות נוסף עם רבי נחמן בעקבות עדותו של רבי ישראל אודסר, 'בעל הפתק', על פתקים ששלח אליו הצדיק מן השמים. המפורסם בין הפתקים היה זה שהציג את נוסחת הגאולה על פי רבי נחמן, 'נִנְחַם-נְחַמְנָחֵם מְאֻמָּן'. ססמה זו, המושתתת על אותיות שמו של רבי נחמן, נעשתה בישראל המקבילה הטקסטואלית של תמונות הדיוקן האיקוניות של רמ"ם, היא מופיעה בהגדלה על מבנים ותוואי נוף בולטים ברחבי ישראל ומתנוססת על עשרות אלפי מכוניות במדינה. חסידים בורם זה אף נושאים אותה כקמע דמוי דסקית זיהוי על צווארם. המשיחיסטים בחב"ד מצוידים במנטרה משלהם: 'יחי אדוננו, מלכנו ורבנו, מלך המשיח לעולם ועד'. שתי הסמאות רקומות על כיפותיהם השחורות של משיחיסטים בחב"ד ועל כיפות הצמר הלבנות של נח"מ בברסלב, ותורמות למערך האפיונים הייחודי של כל אחת מהקבוצות. משיחיסטים רדיקלים הוסיפו את ה'יחי' לליטורגיה שלהם: הם פותחים ומסיימים כל תפילה בהצהרת אמונים למלך המשיח.

מעניין לציין שכמה מחסידי ברסלב ניסו לאחרונה למלא את החלל החזותי שהותיר אחריו רבי נחמן ולהמציא לחסידות דיוקן שלו. את התמונה צייר חוזר בתשובה ממוצא מזרחי שזכה להתגלות ממושכת של רבי נחמן כאשר שהה באומן. אישוש לאמינות הדיוקן התקבל מחסיד אחר שזכה אף הוא לראות את רבי נחמן בעת שהיה 'מת קליני' ולאחר מכן ראהו שוב בחלום.⁸²

הצדיקים הווירטואליים משועתקים שוב ושוב באמצעות תמונות וטקסטים, אך עבור החסידים עובדת היותם נעלמים נתפסת לא במשמעות הרגילה של מציאות וירטואלית (המעמידה אותה כנחותה ממציאות אקטואלית) אלא במשמעות של וירטואליות נוסח

81 הנוסח שחסיד ברסלב רגילים בו כיום הוא "הריני מקשר עצמי בתפילתי (או בשאר מצוות שעושה) לכל הצדיקים האמיתיים שבדורנו, ולכל הצדיקים האמיתיים, שוכני עפר, קדושים אשר בארץ המה, ובפרט להצדיק יסוד עולם, נחל נובע מקור חכמה, רבינו נחמן בן פיגא, זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל אמין" (תשובת הרב ארז משה דורון באתר 'כיפה', כ"ז באייר תשס"ו. <http://kipa.co/il/ask/show/90092>). נוסח זה התקבל בברסלב לפחות מראשית המאה ה-20. ראו: (כלי שם מחבר), עין זוכר, ורשה תרפ"ח, עמ' ג. ראו גם בתוך: יצחק ברייטר, שארית יצחק, ירושלים תשס"ה, עמ' עו (להלן: ברייטר, שארית יצחק). רבי לוי יצחק בנדר, המנהיג הבולט של חסידות ברסלב בדור הקודם, הדגיש את טוטליות ההתקשרות: 'ההתקשרות לצדיק היא טובה מאוד בכל עת שמתקשרים, אבל ודאי שיותר טוב כשיש התקשרות אליו [גם] לפני ואחרי, לא רק כשאני מקושר אליו בעת שאני אומר לו את המילים של ההתקשרות לפני התפילה. צריך לראות שתמיד יהיה בדעתו את הצדיק, לחשוב מרבינו, לחשוב ממנו, לחשוב מהגדולה של הצדיק – היאך שהוא מחיה אותי [...]. ובלעדיו – בלי העצות הקדושות שלו – אני לא יכול כלל להתקיים! [...] ולכן צריך להיות מקושר אליו תמיד', רבי לוי יצחק בנדר, נועם שיח: שיחות ושעורים מהרה"ח ר' לוי יצחק בנדר, ירושלים תשנ"ה, חלק ב, עמ' רו.

82 יעקב זינגר, 'פולמוס הדיוקן', בשעה טובה, 297 (תשס"ט), פרשת ויקרא, עמ' 18-33, 43.

דלו וגואטרי – תחום לימינלי של התהוות, של פוטנציאל שעשוי להיות מועצם לאירוע אקטואלי.⁸³ המשגה זו מתיישבת היטב עם ההמשגות הדיאלקטיות של הקיום והיקום במיסטיקה החסידית. בשל היעדרו של ההיבט המרכזי של העדה החסידית – ההידבקות בצדיק חי – יצרו חב"ד וברסלב אמצעים חלופיים, מקוריים ויעילים להתקשר עם מנהיגיהם הנפקדים.⁸⁴ בייחוד בולטת התקשרות ישירה ואינטימית עם רמ"ם ב-770, ועם רבי נחמן – על קברו באומן. ההתנסחויות בעניין הביקור בשני המקומות מבליטות מפגש עם ישות נוכחת ולא עם אתר מקודש גרדא. כך, משיחיסטים בחב"ד, המכחישים את מותו של הרבי, באים ל-770 לראות (את הרבי) ולהיראות (על ידו); ואילו השיח באומן כולל ביטויים כמו 'רבי נחמן קיבל אותי' (או 'דחה אותי'), וגם שם מבקרים ישירות את רבי נחמן ונפרדים ממנו בתום הביקור. דוגמה מרתקת לתחושת הנוכחות והקרבה האישית שחשו חסידי ברסלב לרבים היא המכתבים שהיה שולח רבי יצחק ברייטר לרבי נחמן. רבי יצחק ברייטר (1886-1943) היה מדמויות המופת של חסידות ברסלב בפולין וממנהיגיה, וכאשר לא היה יכול להגיע לקבר רבי נחמן באומן היה שולח לשם מכתבי וידוי אישיים.⁸⁵ לסיכום, החזון המשיחי הנאצל, הפועם בלבות חסידי חב"ד וברסלב, מעניק להם תחושה של שליחות ומטרה. תחושות היזמה והאחריות האישיות מתעצמות מכוח המודעות כי הם ממלאים בעולם את מקומו של מנהיגם הנעדר. בחב"ד המשיחית היעלמותו של הצדיק נתפסת כמבחן האמונה העליון. אחדים מהמשיחיסטים אף מפרשים נפקדות זו כמכוונת לחשוף את הניצוץ המשיחי הרדום של כל אחד מהחסידים.⁸⁶ ב'מסדר' החב"די תחושת השליחות נעטפת במונחים קולקטיביים ובלשון צבאית מובהקת, אך עבודת השליחים נעשית בבדידות מזהרת, הרחק מן המסגרות התומכות של הקהילה והמשפחה המורחבת, ומחייבת נחישות, יזמה אישית, עצמאות ומחויבות ללא סייג. חסידות ברסלב התקיימה מאתיים שנה ללא אדמו"ר מכהן, ועל רקע זה נעשה האתוס האינדיבידואלי בחסידות קן מנחה ונצבע בגווניו כמו אנרכיסטיים (השונים במופגן מן המסגרות המאורגנות בחב"ד)⁸⁷ ובלשון שאינה לוחמנית במופגן.⁸⁷

83 ראו: Gilles Deleuze and Felix Guattari, *A thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* translated by Brian Massumi, Minneapolis 1987)

84 ראו: גארב, 'יחידה הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 227.

85 להלן דוגמה למכתב ששלח רבי יצחק לרבי נחמן: 'ב"ה, יום ד פרשת נצבים תר"ץ, ווארשא. אל כבוד נשמת רבינו ז"ל. אשלח בזה הוידוי דברים שלי על ידי שליחים אנ"ש דעיר אומן כאשר אני נוהג מידי שנה בשנה. אני יצחק בן אסתר בריינדיל אשר נתקרבתי לאורכם זה כעשרים שנה [...] אני מתוודה לפניכם רבינו הקדוש והטהור כי אני משוקע בתאוות מומן מאוד מאוד כי כל ימי אני נופל יותר ויותר בחובות [...] לכן אני מבקש מלפניכם שתתנו לי כוח דקדושה שאזכה מעתה לחיות חיים טובים בקדושה ובטהרה [...] רבי אני רוצה לזכות לבוא לארץ ישראל במהרה ואני מאסף מומן על זה [...] תלמידכם יצחק בן אסתר בריינדיל, ברייטר, שארית יצחק, עמ' קמז-קנב.

86 ראו: גארב, 'יחידה הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 127.

87 כמשנתו של רבי נחמן וחסידיו מודגש כי חזון הגאולה יושג בנועם – 'ללא מלחמות' ו'בלי להרים את הקול' (רבי לוי יצחק בנדר, נעם שיח, ח"ב, עמ' 63).

הפנים המחייכות של חסידים בשתי הקבוצות ניוונים מן החזונות המשיחיים שלהם ומחזוקים על ידם. כנגד הנהייה הנוסטלגית אחר העבר, האופיינית לחברה החרדית, המסרים המשיחיים המכוונים לעתיד מציידים את החסידים בחב"ד ובברסלב בהשקפת עולם אופטימית ואוטופית. כנגד תפיסות מסורתיות של משיחיות אפוקליפטית, הצומחת מתוך קטסטרופה, בשתי החסידויות יתממש עידן הגאולה מתוך 'משיחיות של הצלחה'.⁸⁸ בחב"ד סימני עידן הגאולה מתפענחים מתוך אירועים במישור ההיסטורי והפוליטי כמו התמוטטות ברית המועצות ויציאת היהודים ממנה, מלחמת המפרץ הראשונה והסכמים בין-לאומיים להגבלת מירוץ החימוש; ואילו בברסלב ההליכה מחיל אל חיל מתמצית בהפצת שמו ותורתו של רבי נחמן ברחבי העולם ובמהפך הגמור במעמדה של חסידות ברסלב ושל רבי נחמן מקיום בשוליים הדחויים של החברה היהודית לזרם מרכזי ודומיננטי המקובל על ציבורים רחבים.

כלב הניתוח ההשוואתי שאנו מציעים ניצב הטעון כי בשתי החסידויות היעדרו של הצדיק אינו מונע את החסידים מלהתקשר אליו ולחקותו. הם אף מצוידים בכלים מגוונים, המאפשרים לעשות את הצדיק הנעלם נוכח, נגיש וכן שיח.⁸⁹ החוסר המכאיב של הצדיק מתמלא, מנוטרל, ואפילו – נרצה לטעון – נהיה יתרון במידה רבה בזכות כלים אלה, פרי הטכנולוגיה המודרנית. המרחק הגדול שבין החסיד לצדיק החי הוא גבול נוסף שאפשר לחצות בקלות רבה יותר כאשר הרבי וירטואלי. רבי כזה הוא נחלתם של כל החסידים.

הן בחב"ד והן בברסלב תחושת האחריות והמחויבות האישית של החסיד האינדיבידואלי מעוגנת במערכת משמעות חובקת-כול. בחב"ד זו המשנה המיסטית-תאוסופית שלפיה העולם החומרי והעולם הרוחני-סמלי משולבים לחלוטין, ולפיכך ההבדל בין סמל ובין מסומל אינו קיים: לכל דבר בעולם יש משמעות סמלית. בברסלב זהו מכלול הדרשות, הסיפורים והמשלים של רבי נחמן, המשופעים מטפורות ואלוזיות ומספקים ניבים למבע של קשת רחבה של חוויות אנושיות.⁹⁰ מלבד זה, ספר ליקוטי הלכות של רבי נחמן מקנה משמעות ברסלבית סגולית לכל מצווה ומצווה שבשולחן ערוך, והעיקרון המנחה ביסוד הדברים הוא שכל המצוות כולן קשורות לצדיק, דהיינו לרבי נחמן. העובדה שהמאמין מצויד במערכת משמעות מקפת נראית כאמת חבוטה בכל מסגרת דתית; ועם זאת, שום קבוצה חסידית אחרת אינה לומדת את הקנון המסוים שלה כמו חב"ד וברסלב. ההערה הסרקסטית המיוחסת לרב אליעזר שך, ממנהיגיה הבולטים של היהדות החרדית בישראל – 'חב"ד

88 ראו: רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 249-276.

89 על תהליך דומה של הפיכת האל ליריד קרוב ואינטימי בקהילות אוונגליסטיות בארצות הברית ראו: Tanya M. Luhrmann, 'Metakinesis: How God Becomes Intimate in Contemporary U.S. Christianity', *American Anthropologist*, 106 (2004), pp. 518-528; Tanya M. Luhrmann, Howard Nusbaum, Ronald Thisted, 'The Absorption Hypothesis: Learning to Hear God in Evangelical Christianity', *American Anthropologist*, 112 (2010), pp. 66-78

90 ובכלל זה למשל 'הכנה נפשית רוחנית ללידה על פי משנתו של רבי נחמן'.

היא הכת הקרובה ביותר ליהדות' – נראית כיותר מהתברחות גרדא אם נותנים את הדעת שלחב"דניקים מקדש משלהם (770), ספרייה שלמה של כתבי קודש (ובראשם התניא), לוח שנה טקסי משלהם (הקשור לאירועי החיים של שבעת נשיאי התנועה), סמלים מיוחדים להם (דיוקן הרבי, תמונת 770 וכתר משיח; וכן מנורת חנוכה שקניה ישרים ולא מעוגלים ולוחות הברית שצורתם מלבנית), ניגונים משלהם ומשיח משלהם. אבל עולם מובחן זה פתוח עקרונית לכול. מסר הגאולה החב"די – וגם הברסלבי – הוא אוניברסלי במובהק. המחיר ששתי הקבוצות משלמות עבור היותן חסרות אדמו"ר מכהן הוא, בין השאר, אבדן הגיבוש והליכוד והתחזקות הסיעיות. ברסלב היתה מפולגת למדי רוב שנות קיומה, ובתקופת הזוהר הנוכחית שלה היא מורכבת מסיעות רבות שלעתים נאבקות זו בזו. חב"ד, שהיתה ארגון ריכוזי וסמכותי, לפחות בימי נשיאותם של שלושת האדמו"רים האחרונים, נעשית בהדרגה פדרציה גלובלית של קהילות מפורזות. השסעים הגדלים בחב"ד, בייחוד בין משיחיסטים למתנגדיהם, מלמדים כי 'המסדר הראשון בתולדות היהדות' עובר בשנים האחרונות תהליך של 'ברסלביזציה'. זהו מחיר כבד, אולם קל יותר לעמוד בו, ואפילו להפיק ממנו תועלת מסוימת, בתקופה הנוכחית, שאפשר להגדירה 'תקופה של החסידים' – תקופה שמרכז הכובד נוטה בה מהאדמו"רים והצדיקים לעבר החסידים עצמם, ומבליט את השוליים הרחבים של אוטונומיה ואחריות אישית שיש לחסידים. הרבי עצמו קבע: 'על כל יהודי בדור זה, האחרון לגלות והראשון לגאולה, הוטלה שליחות אלוהית להכין את הקרקע לגאולה'.⁹¹ כבר הזכרנו את טענתו של הרב גינזבורג כי היעלמו של הרבי לא נועד אלא לייצר עבור כל חסיד וחסיד את המרחב הפוטנציאלי לביטוי הניצוץ המשיחי הטמון בו. המשגה רדיקלית זו מזכירה את הרעיון הלוריאני של צמצום, ואולי אין זה מקרה על כן כי הרב גינזבורג מתנסח בקיצוניות בנוגע לצדיק כהתגלמות החומרית של האלוהות.⁹² אולם פרדוקס הוא כי האלתו של רמ"ם מושלכת עתה על החסידים מן השורה. גינזבורג אף טען כי באחת מהתוועודיות האחרונות קבע הרבי כי כל אחד מהחסידים יכול לזכות בתואר 'אדמו"ר'.⁹³ בהקשר זה טען אליוט וולפסון כי חסידיו של הרבי לא הבינו כראוי את חזונו המשיחי האדיר. יותר משראה את עצמו משיח במובן הפרסונלי הוא ציפה לייצר התעוררות משיחית קולקטיבית, שתקיף כל אחד ואחד משיחיות מקושריו (ולמעשה כל אחד ואחד מישראל) ותעורר בכלם ניצוץ משיח, מצב תודעה מיוחד הסולל את הדרך אל הגאולה.⁹⁴ דהן טוען כי משנתו המשיחית של הרבי הובילה ל'דמוקרטיזציה רדיקלית של

91 ראו: קראוס, השביעי, עמ' 39.

92 גארב, 'יחיד הסגלות יהיו לעדרים', עמ' 126.

93 שם, עמ' 127.

94 ראו: Wolfson, Open Secret. אכן, הרבי ציפה, בניסוחו־שלו, 'שעל ידי גילוי היחידה שבנפש שבכל אחד ואחד מישראל – שזהו (חלק) המשיח שבכאו"א מישראל – [...] יהיה גילוי דיחידה הכללית, משיח צדקנו' (דבר מלכות, 'קורח', ספריית אוצר חסידים – ליובאוויטש, 770 איסטערן פארקווי, ברוקלין, ניו יורק, כ"ח בסיון תשנ"א, עמ' 19).

הסטטוס העליון – הצדיקות⁹⁵. פרדוקס הוא כי 'אנשים נוספים הופכים מעין משיחים לעצמם ולזולתם, והמשיח המיוחל אינו אוחז עוד במונופול צדיקותי'⁹⁶. המגמה שצצה בעשורים האחרונים, ולפיה אנשים מזדהים כ'חסידים' באופן כוללני, גנרי, ללא חיבור לחסידות מסוימת ובלי להתקשר לצדיק חסידי מכהן, משתלבת בהתקת מרכז הכובד מהצדיק לחסידים מן השורה. דפוס זה מתאים מאוד להתחזקות של חב"ד וברסלב כקטגוריות מחייבות פחות של זהות שהזכרה קודם לכן. שתי החסידויות מרוויחות מן הפתיחות הזאת, ובה בעת מוסיפות ומחזקות אותה.

הזיקה בין ברסלב לחב"ד

מלבד ההשוואה עד כאן, שהתמקדה בקווי הדמיון הפנומנולוגיים בין חב"ד לברסלב, אשר מקורם באידאולוגיה משיחית אוניברסלית ובהיעדר מנהיג מכהן, יש גם מקום לבדוק אם לא היתה זיקה ממשית בין שתי החסידויות שכרכה פעילות גומלין של השפעה והעתקה. כיוון ההשפעה הראשוני חייב להיות מברסלב לחב"ד, בשל הוותק והניסיון של 'חסידי המת' בהתקיימות ללא אדמו"ר. האם אפשר שהרבי, אשר לפי השמועה האמין כי הוא עצמו היה שאר בשר של רבי נחמן⁹⁷, ראה ברפוס ההישרדות הברסלבי מודל להבטחת קיומה של התנועה הטרנס-לאומית שהוקמה לאחר הסתלקותו?

נזכור כי הרבי 'החיה' את קודמו – הריי"צ – בהציגו אותו כמי שמשיך להנהיג את חב"ד (ואת העולם היהודי) אף לאחר פטירתו – ואת עצמו כמי שרק ממלא את מקומו ועושה את דברו. הוא גם עודד את החסידים לפקוד את קברו של הריי"צ, כמו דרך שהמריץ רבי נחמן את חסידיו לפקוד את קברו שלו לאחר מותו. אפשר לשער כי רשת השליחים העולמית שיצר רמ"ם, אשר ניזונה מן החזון המשיחי שפיעם בו, נועדה גם להבטיח כי שליחור-מקושריו – 'בניו' ימשיכו להנהיג את קהילותיהם הנהגה אוטונומית לאחר פטירתו.

95 אלון דהן, 'יחי אדוננו מורנו ובוראנו': האדם האלוהי, מאפייני המשיחיות החב"דית והפולמוס המלווה אותה, ראשית עיונים ביהדות, 2 (2010), עמ' 147-182, במיוחד עמ' 172.

96 שם, עמ' 173.

97 לדברי הרב שלום דובער וולפא, 'רבי נחמן מברסלב אמר שמשיח יהיה מצאצאיו, כמו שכתוב בחיי מוהר"ן סימן רע"ד: "מה שיהיה נעשה עמי איני יודע, אבל זה פעלתי אצל ה' יתברך, שהגואל צדק יהיה מיוצאי חלציו". טלפנו אלי כמה חסידי חב"ד וגם מחסידי ברסלב ואמרו לי שידוע שמר שניאור זלמן ז"ל [הנשיא שזר] שאל פעם את כ"ק אדמו"ר שליטא שאלה זו, וענה לו כ"ק אדמו"ר שליט"א שהוא אמנם מצאצאי מוהר"ן ז"ל, אבל לא הצלחתי לברר הדברים עד תומם'. (שלום דובער וולפא, מבשר טוב, כפר חבר תשנ"ד, עמ' קסט. מצוטט בתוך: שמואל קראוס, נשיא וחסיד, כפר חב"ד תשנ"ט, עמ' 367, הערה 3).

במקורות של ברסלב מצוין הקשר האינטימי המיוחד ורב־השנים של רמ"ם עם רבי צבי אריה רוזנפלד, דמות מרכזית בין חסידי ברסלב בארצות הברית. רמ"ם שמח תמיד להיפגש עמו, כיהה בו להגיע אליו לעתים תכופות, והורה למזכיריו להכניסו אליו כשיגיע ללא דיחוי והמתנה. הוא גם ביקש מאיש שיחו מברסלב כי דבר הפגישות הללו לא יפורסם.⁹⁸ האם בפגישות אלה ביקש הרבי ללמוד כיצד מתקיימת חסידות ללא אדמו"ר מכהן?⁹⁹

סיכום

אם יש תוקף לתזה שהצגנו כאן, המחברת בין האוריינטציה המשיחית של חב"ד וברסלב ובין הפופולריות הגואה שלהן, היא גם מחזקת את הטענה כי הרעיון המשיחי נותר בחזית של החיים וההגות היהודיים אף בתקופה הנוכחית. שני האירועים המרכזיים שעיצבו את ההיסטוריה של עם ישראל במאה ה-20, השואה והקמת מדינת ישראל, ניתנים להמשגה מטא־היסטורית כחלק מתוכנית משיחית, ואכן הוצגו כך בחוגים דתיים אחרים.¹⁰⁰ זוהרו של חזון הגאולה הציוני בלבושו המחולק, בגרסתו החלוצית-סוציאליסטית ביישוב או בגרסה הלאומית של קוממיות ממלכתית בתקופת המדינה, הועם מאוד בדור האחרון. את החלל שהותיר ממלאים החזון ההיפר־ציוני הדתי־לאומי — וגם הדפוס הקלאסי המרומם דמויות משיחיות נערצות כרבי נחמן וכרמ"ם. דומה כי לתקווה האופטימית לעתיד משיח־אוטופי, המזינה את חב"ד וברסלב, יש כוח משיכה חזק במיוחד על רקע התרחישים הקודרים של גופים ומחנות שונים בציבוריות ובפוליטיקה הישראלית בת זמננו. לסיכום, ראוי לחדד את הטענה כי המנהיגות הנוכחת-נעדרת היא המשתנה המתווך בין האוריינטציה המשיחית של חב"ד וברסלב ובין שגשוגן בעת האחרונה. מדובר במנהיגות וירטואלית, נוכחת דייה כדי להציע קריאת כיוון ומעטפת רוחנית של משמעות ותכלית ונפקדת דייה כדי להותיר חופש ניכר לפעולה אישית. דומה כי באקלים תרבותי־רוחני שהמטוטלת נעה בו מההנהגה אל החסידים ומתירה יזמה אינדיבידואלית ומרחב

98 אהרון קליגר, 'קשר מסתורי בברוקלין' 3, <http://www.breslev.co.il>; מאניס לביא, 'פגישות עם הרבי: חשיפה: שעתים בחדוש בחדרו של הרבי', שבועון 'כפר חב"ד', 644 (ה' בטבת התשנ"ה-12.8.1994), עמ' 14-17.

99 מפי רבי צבי טלזנר, רבה של קהילת חב"ד במלבורן, שמענו שמזכירו של רמ"ם, הרב לייבל גרונר, סיפר שלאחר פטירת הרי"צ קרא אליו רמ"ם את רבי צבי אריה רוזנפלד וביקש ממנו להביא לו את 'הספרים של ברסלב' העוסקים בהשתטחות על ציון האדמו"ר. קרבת המשפחה בין המספר למזכיר — חתנתו של הרב טלזנר הוא אחיו של הרב גרונר — מחזקת את אמינות המידע זה ואת האפשרות שרמ"ם אכן ביקש להכין את הקרקע למצב של חסידות ללא רבי מכהן.

100 ישי רוזן-צבי, 'החולה המדומה — צידוק השואה במשנת הרב צבי יהודה קוק וחוגו', תרבות דמוקרטית, 6 (2002), עמ' 165-209; (above note); Elior, 'Lubavitch Messianic Resurgence' (above note); Friedman, 'Habad as Messianic Fundamentalism' (above note 5 (13);

פעולה אוטונומי, היעדרה של מנהיגות כובלת נהיה יתרון: כל אחד יכול לקבל מרבי נחמן השראה בדרכו או למצוא תשובה באיגרות רמ"ם לפי מבוקשו. בהיעדר רבי, כל חסיד יכול להיות רבי. הנטייה החזקה לפעילות נמרצת וליזמה שהחסידים מפגינים כיחידים נובעת גם מעבודת ההנכחה, מעבודת הרמיון המאומצת שהיא כורכת, מהממד 'הדמוקרטי' של המפעל המשיחי, ובה בעת גם מתוך ההיעדר שיוצר אוטונומיה – ובמצטבר מחזק את 'התקופה של החסידים'. הווירטואליות של הצדיק בשתי החסידויות אינה מרחיקה אותו מן החסידים ואינה עושה אותו עמום ומרוחק, אלא להפך. מערכת ענפה של אמצעי הנכחה, ובהם פרקטיקות וטכנולוגיות מתוחכמות של ייצור, שעתוק והפצה של ייצוגים מטונימיים ואיקוניים של רמ"ם ורבי נחמן, שכמה מהן נעשו זמינות רק בעקבות המהפכה הדיגיטלית, מסייעת בהפיכתו של הצדיק לישות 'חיה', קרובה, נגישה ומוחשית עבור ציבורים לא מבוטלים. המודל של מנהיגות נוכחת־נעדרת בשתי החסידויות, המעוררת השראה ומקנה מסגרת מכוונת אך בעת ובעונה אחת גם מעודדת את החסיד ליזמה עצמית ומאפשרת לו חופש מחשבה ופעולה, מתגלה כמתכון מובהק להצלחה ברגע ההיסטורי הנוכחי.